
प्रकाशक

रसिकलाल छोटालाल परीख

मैत्री, गु पुरातत्त्व मन्दिर,

अहमदाबाद

मुद्रक

श्री चिमणलाल लक्ष्मीचंद

जैन माहित्यमुद्रणालय, २७० सदाशिवपेठ

पूना शहर

गुजरात
पुरातत्त्वमन्दिर
ग्रन्थावली

अनुक्रमणिका.

१	किमिदं यश्चम् ।	१
२	यत् प्रह्ला ।	२
३	सत्यकामो जायते ।	३
४	उपकोसल कामलायन ।	४
५	उपस्तिश्चात्रायण ।	५
६	प्राणोवाय ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ।	६
७	इन्द्रविरोचनयोरान्मान्नेषणम् ।	७
८	द द द ।	११
९	प्रह्लिष्टा याज्ञवल्क्य ।	१२
१०	किं ज्योतिरवाय पुरुष ।	१६
११	जमय ऋ प्रह्ला ।	१७
१२	आत्मा वा अरे दृष्टय ।	१८
१३	दत्तगालानि ।	२०
१४	कथं सयुग्मा रैक्च ।	२१
१५	अनस्यन प्रशासनस ।	२२
१६	तरति शौकमात्मनित् ।	२३
१७	नाचिरेतमुपाख्यानम् ।	२५
१८	स्तब्ध श्वेतरेतु ।	३२
१९	आचार्यस्तकृत्प ।	३३
२०	आचार्यानुशासनम् ।	३३
२१	परा विद्या ।	३४
२२	यो ऋ भूमा तदमृतम् ।	३५
२३	ब्रह्मण आनन्द ।	४०
२४	भार्गवी चारुणी विद्या ।	४०
२५	धर्मस्त्रन्धा ।	४२
२६	सर्ग गतिरिदं ब्रह्म ।	४२
२७	सप्तानानि ।	४३

२८ आत्मशुद्धि ।	४४
२९ मन प्राणो वायु च ।	४५
३० तत्त्वमसि श्वेतमेतो ।	४६
३१ अतिमाद ।	५०
३२ ग्रहचर्यमेव तत् ।	५०
३३ चातुर्यण्यम् ।	५१
३४ मधु ।	५४
३५ शणे सर्व प्रतिष्ठित ।	५३
३६ ग्रह जिज्ञासा ।	५६
३७ राजयोग ।	५७
३८ विषाद घणनम् ।	५८
३९ ग्रहोपासना ।	५८
४० तदहरेव प्रयत्नम् ।	५९
४१ गर्भ धराप्यम् ।	६०
४२ यन्त्रां विद्यात् ।	६०
४३ प्रासना मालिन्यम् ।	६१
४४ जन्म साफल्यम् ।	६१
४५ प्रदा ।	६३

उपनिषदन्तर्गतानि सुभाषितानि ६५

उपनिषद्पाठार्थ-टिप्पणी । ६५

वटिण शब्दार्थ वाश १-१५

કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિક.

હિંદુ ધર્મનું મૂળ વેદમાં છે એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે 'વેદ' શબ્દમાં મેહિતા, આકાંક્ષા અને ઉપનિષદ ત્રણેનો સમાવેશ થાય છે. તેમાંએ જ્ઞાનચર્યા અને તત્ત્વજ્ઞાન એ જ ઉપનિષદોનો મુખ્ય વિષય હોવાથી ઉપનિષદ બહુ જ મહત્ત્વનો વિષય થઈ પડ્યો છે. ઉપનિષદોની બાબા અત્યંત સદૃશ અને પ્રાસાદિક છે. દર્શનોની ફરસખથી બાબા પેદા થઈ એના પહેલાંની આ બાબા હોવાથી એની અંદર સ્વાભાવિકતા સચોટતા અને પ્રેસાદ પૂરેપૂરા છે. ઉપનિષદોના ધીર ઋષિઓ જે નિર્ભયતાથી વિચારસૂક્ષ્મતા વિકુળ કરે છે, તે જોતા એમનું નિર્ગળ ચારિત્ર, અખૂટ અધ્યા અને અલૌકિક વિચારસામર્થ્ય સહેજે જોઈ શકાય છે. ઉપનિષદોમાં કુદ્દેશ આપવાની પદ્ધતિ પણ અત્યંત સાદી અને અસરકારક છે. અને ઘણી વાર એકાદ સુંદર કથા, આખ્યાયિકા અથવા રૂપક દ્વારા જ્યારે ઋષિ કેઈ પણ વાત શિષ્યના મન ઉપર ડાસાવવા માગે છે ત્યારે મોળીખાર કરતા પણ તેની અસર વધારે સંગ્રોહ થાય છે. એવા ઉપનિષદોની બાબા, તેમની વિવેચનશીલી અને વિચારો સાથે વિદ્યાર્થીઓનો પ્રથમથી પરિચય મેળે એ હેતુવાળું છે. દુનિયામાંનું જૂનામાં જૂનું મહેલામાં મહેલું અને ઉદાત્તમાં ઉદાત્ત-એવા આહિત્ય સાથે જેટલો જયહી અને મંચીન પરિચય થાય તેટલું ઇચ્છવા જોગ છે. તેથી ઉપનિષદોમાંથી મહેલામાં મહેલો અને અત્યંત મનોગંજક એવો ભાગ મોઢી કલાડી અટ્ટીઆ એકત્ર કરેલો છે. આનો મોટો ભાગ મહાત્મા ગાંધીજીના રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિરના વિદ્યાર્થીઓને જૂદું જૂદું વખતે બહુવેલો હોવાથી વિદ્યાર્થીઓની સક્રિય બહાર તે નથી અને વિદ્યાર્થીઓને તે રોચક થાય છે એવો અનુભવ થયેલો છે. આજે સમાજમાં ઉપનિષદો વિષે, એ કંઈ અગત્ય વસ્તુ છે, એવો અરુણદર રહેલો છે ને આ સંબંધથી કુગ થશે એવી આશા છે.

આ સાથે જે મુલાખિતો આપેલા છે તે પણ ઉપનિષદોમાંથી જ યુટી કરેલા છે. તે બધા કહરથ કગવા વાચક છે. અંતમાં આપેલો ગબ્દકોપ વિદ્યાર્થીઓને ઉપજોગી નીવડશે. જે વિવરણ આપેલું છે તે વધારે વિચારોનું પ્રેરણાદક થાય એ ઉદ્દેશથી આપેલું છે.

દત્તાત્રેય આસહજી કાસેલકર.

॥ ॐ नमो भगवते श्रीकृष्णाय वासुदेवाय ॥

उपनिषत्पाठावली

१ किमिदं यक्षम् ।

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त
ऐक्षत 'अस्माकमेवाय विजयोऽस्माकमेवाय महिमेति' । तद्वैषा विजज्ञौ
तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तत्र व्यजानन्त 'किमिदं यक्षमिति'

तेऽग्निमब्रुवन् 'जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति'

'तथेति' तदग्न्यद्रवत्तमम्यवदत् 'कोऽसीति'

'अग्निर्वा अहमस्मीति' अब्रवीत् 'जातवेदा वा अहमस्मीति'

'तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति'

'अपीदं सर्वं दहेय यदिदं पृथिन्यामिति'

तस्मै तृणं निदधौ 'एतद्दहेति'

तदुप प्रेयाय सर्वजनेन तत्र शशाकं दधु स तत एव निववृते

'नैतदशकं विज्ञातु यदेतद्यक्षमिति' ।

अथ वायुमब्रुवन् 'वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति'

'तथेति' तदग्न्यद्रवत्तमम्यवदत् 'कोऽसीति'

'वायुर्वा अहमस्मीति' अब्रवीत् 'मातरिश्वा वा अहमस्मीति'

'तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति'

'अपीदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिन्यामिति'

तस्मै तृणं निदधौ 'एतद्दत्स्वेति'

तदुप प्रेयाय सर्वजनेन तत्र शशाकादातु स तत एव निववृते

'नैतदशकं विज्ञातु यदेतद्यक्षमिति'

अपेन्द्रमबुक्त्वा 'मयवज्जेताद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति' 'तथेति' तदं
भ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे । स तस्मिन्नेवाकाशे खियमाणगाम बहुशोभमानामुमा
हैमवती तां होवाच 'किमेतद्यक्षमिति'

सा 'ब्रह्मेति' होवाच 'ब्रम्हणो वा एतद्विजये महीपध्वमिति'
ततो हेव विवाचकार 'ब्रह्मेति'

उपनिषद् भो ब्रूहीत्युक्ता ते उपनिषद्ब्राह्मी वाव ते उपनिषदमब्रू-
मेति । तस्यै तपो दम क्रमेति प्रतिष्ठा वेदा सर्वाणानि सत्यमायतनम् ।
यो वा एतामेव वेदापहत्य पाप्मानमन्ते न्यगे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति
प्रतितिष्ठति ॥

(कन, लड ३ पूज म ४ ७, ८, ९)

२ बलं ब्रह्म ।

‘ अस्ति भगवो विज्ञानाद्वय इति
विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति ’
तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ।

‘ बलं वाव विज्ञानादभूयोऽपि ह शत विज्ञानवत्तामेको बलवानाक
गच्छते । म यदा बली भवत्यथोत्पाता भवति । उत्तिष्ठन्परिचरिता भवति, परिच-
रन्नुपसृता भवति, उपसीदन्द्रष्टा भवति, श्रोता भवति, मन्ता भवति
बोद्धा भवति, कर्ता भवति, विज्ञाता भवति, बलेन वै शृषिषी तिष्ठति, बलेना
नरिष, बलेन द्यौ, बलेन पर्वता, बलेन देवमनुष्या, बलेन पशवश्च कथा ५ मि
च तृणवनस्पतय आपान्याकीर्णतद्गुपिपील्व बलेन लोकमितिष्ठति । बलं
मुषाम्ब । स यो बलं ब्रह्मेत्युपाप्नोति यावद्ब्रह्म गत तत्रास्य यथाकामचारो
भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपाप्नोति ।

(अदाम्य अ ७, म ८)

३ सत्यकामो जाबालः ।

सत्यकामो ह जाबाल्ये ज्बाला मातरमामन्त्रयाचक्रे ' ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि किं गोत्रोऽहंसीति ' ।

सा हेनमुवाच ' नामहत्वेदं तात यद्वोत्रस्त्वमसि, नहह चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे, साहमेतज्ज वेद यद्वोत्रस्त्वमसि, ज्बाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबाल्ये ध्रुवीपा इति ' ।

स ह हरिद्रुमत गौतममेत्योवाच ' ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेया भगवन्तमिति ' ।

त९ होवाच ' किं गोत्रो नु सोम्यासीति ' ।

स होवाच ' नाहमेतद्वेद यो यद्वोत्रोऽहमस्म्यपृच्छ मातर९ सा मा प्रत्यवधीत—“ नहह चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे, साहमेतज्ज वेद यद्वोत्रस्त्वमसि, ज्बाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति ” सोऽह सत्यकामो जानालोऽस्मि यो इति ' ।

त९ होवाच ' नेतदब्राह्मणो विवत्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेन्ये न सत्यादशा इति ' ।

तमुपनीय कृशानामबलाना चतु शता गा निराकृत्योवाच ' इमा सोम्यानुसवनेति ' ।

ता अभिप्रस्थापयन्मुवाच ' नासहस्रेणावर्तयेति ' ।

स ह वर्षगण प्रोवाप्त ता यदा सहस्र९ सपेदु ।

अथ हेनमृषभोऽभ्युवाद ' सत्यकाम ३ इति ' ।

' भगव इति ' ह प्रतिशुश्राव ' प्राप्ता सोम्य सहस्र९ स्म प्रापय । आचार्यकुलम् ' ।

प्राप हाचार्यकुल तमाचार्याऽभ्युवाद ' सत्यकाम ३' इति ।

' भगव इति ' ह प्रतिशुश्राव । ' ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि को नु त्वानु शशासेति ' ' अन्ये मनुष्येभ्य इति ' ह प्रतिगते ' भगवा९ स्त्वेव मे

कामं ब्रूयात् । श्रुतं होव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्धरेव विद्या विदिता साविष्ठं प्रापयतीति ।

तस्मै हेतुदेवोवाच ' अत्र ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ' ।

(छान्दोग्य अ० ४, ख० ४-५-९)

४ उपकोसलः कामलायनः ।

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवाच । तस्य ह द्वादशवर्षाण्यग्नीन्परिचचार, स ह स्नान्यानन्तेवासिनः समावर्तयन्तं ह स्मैव न समावर्तयति । तं जायोवाच ' तप्तो ब्रम्हचारी कुशलमग्नीन्परिचचारीन्मा त्वाग्नयः परिप्रवोचं प्रब्रूह्यस्मा इति ' । तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासांचक्रे । सह व्याधिनानाशितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ' ब्रह्मचारि-ज्ज्ञानं किन्तु नाश्नासीति ' । स होवाच ' बह्व्य इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः प्रतिशूणोऽस्मि नाशिष्यामीति । अथ हाग्नयः समूदिरे ' तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीदन्तास्मै प्रव्रणामेति ' तस्मै होचुः ' प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ' । स होवाच ' विज्ञानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च ब्रह्मं च न विजानामीति ' ते होचुः ' यद्वायु कं तदेव खं, यदेव खं तदेव कमिति ' ।

ते होचुः ' उपकोसलैषा सोम्य तेऽस्माद्विद्यात्मविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति ' ।

आजगाम हास्याचार्यस्तमाचार्योऽम्बुवाद ' उपकोसल ३ इति ' ।

... ' भगव इति ' ह प्रतिशुधाव ।

' ब्रम्हविद् इव सोम्य ते मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति ' ।

' को नु मानुशिष्याद्भो इतीहापैव निहन्त इमे नूनमिदृशा अन्या-दृशाः इति ' इहासीनम्यूदे ' किं नु सोम्य किल तेऽवोचान्नेति ' ।

... ' इदमिति ' ह प्रतिजज्ञे ।

‘ लोकान्वाव क्लिप्तोऽस्य तेऽवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा
पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पाप कर्म न श्लिष्यते इति’

‘ त्रयीतु मे भगवानिति ’ तस्मै होवाच ।

(छान्दोग्य अ.४, ख. १०, १४)

५ उपस्तिश्चाक्रायणः ।

मटचीहतेषु कुरुष्वादिभ्या सह जाययोपस्तिर्ह चाक्रायण इम्यग्रामे
प्रद्राणक उवास । स हेम्य कुल्माषान्खादन्त विभिन्ने । त होवाच ‘ नेतोऽन्ये
विद्यन्ते यच्च ये म इमे उपनिहिता इति ’

‘ एतेषा मे देहीति ’ होवाच तानम्यै प्रददां ।

‘ हन्तमनुषानमिति ’

‘ उच्छिष्ट वै मे पीतः स्यादिति ’ होवाच

‘ न त्स्वेदेऽप्युच्छिष्टा इति ’

‘ न वा अजीविष्यमिमा न खादन्निति ’ होवाच ‘ कामो म उद
पानमिति ’ स ह खादित्वातिशेषाज्जायाया आनहार । सात्र एव सुभिक्षा
बभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ । स ह प्रातः सगिहान उवाच—

‘ यद्वतन्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्राः राजासौ यक्ष्यते सया
सर्वैरात्विज्यैर्वृणीतेति ’

तं जायोवाच ‘ हन्त पत इम एव कुल्माषा इति ’ तान्वादित्वाऽमु
यज्ञ विततमेयाय ।

अथ ह्येन यजमान उवाच ‘ भगवन्त वा अहं विविदिषाणीति ’

‘ उपस्तिराम्नि चाक्रायण इति ’ होवाच

स होवाच ‘ भगवन्त वा अहमेभि सर्वैरात्विज्यै पर्यैशिव भगवतो
वा अहमवित्त्यान्वानगृपि । भगवाः स्त्वेव मे सर्वैरात्विज्यैरिति ’

‘ तमेति ’

‘ अथ तर्हेत एव समतिसृष्टाः स्तुवना यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यात्तावन्मम दद्या इति ’

‘ तथेति ’ यजमान उवाच ।

(छान्दोग्य अ. १, ख. १०, ११)

६ प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ।

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदं ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । यो ह वै वसिष्ठ वेदं वसिष्ठो ह स्वाना भवति, वागवाव वसिष्ठ । यो ह वै प्रतिष्ठा वेदं प्रति ह तिष्ठत्यम्भिश्च लोकैः ऽमुष्मिश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा । यो ह वै संपदं वेदं संह्रास्ते कानाः पचन्ते देवाश्च मानुषाश्च, श्रोत्रं वाव संपत् । यो ह वा आयतनं वेदायतनं ह स्वाना भवति, मनो ह वा आयतनम् ।

अथ ह प्राणा ‘ अहं श्रेयसि व्युदिते ’ अहं श्रेयानम्पहं श्रेयानम्मीति ’

ते ह प्राणा. प्रजापतिं पितरमेत्योषु ‘ भगवन्को न श्रेष्ठ इति ’ तान्होवान ‘ यस्मिन् उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठनमिव हृदयेन स व. श्रेष्ठ इति ’

सा ह वागुच्छ्रक्रम । मा भवत्सर प्रोष्य पर्येत्योवान ‘ कथमशक्तनें मर्जीवितुमिति ’

‘ यथाऽऽकृष्टा अवदन्त प्राणन् प्राणेन, पश्यन्तश्चक्षुषा, शृण्वन्तः श्रोत्रेण, ग्राह्यन्तो मनमैकमिति ’ प्रविशेह ह वाक् ।

चक्षुरांचक्राम तत्तमस्मरं प्रोष्य पर्येत्योवाच ‘ कथमशक्तनें मर्जीवितुमिति ’

‘ यथाऽऽकृष्टा अवदन्त प्राणन् प्राणेन, वदन्तो वाचा, शृण्वन्तः श्रोत्रेण, ग्राह्यन्तो मनमैकमिति ’ प्रविशेह ह वाक् ।

श्रोत्रं होचक्राम तत्तमस्मरं प्रोष्य पर्येत्योवाच ‘ कथमशक्तनें मर्जीवितुमिति ’

‘ यथा वधिरा अशृण्वन्त. प्राणन्त. प्राणेन, वदन्तो वाचा, पश्यन्तश्चक्षुषा, ध्यायन्तो मनसैवमिति ’ प्रविवेश ह श्रोत्रम् ।

मनो होचक्राम तत्संवत्सरं श्रोत्रं पर्येत्योवाच ‘ कथमशकते मज्जीविदुमिति ’

‘ यथा बाह्या अमनसः प्राणन्तः प्राणेन, वदन्तो वाचा, पश्यन्तश्चक्षुषा, शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति ’ प्रविवेश ह मनः ।

अथ ह प्राणः उच्चिक्रमिषन् स यथा सुहयः पद्भ्यां शशकून्संखिदेदे-
वमितरान्प्राणान्तरमण्डितः । हाभिसमेत्योचुः ‘ भगवन्नेधि त्वं न श्रेष्ठोऽसि
मोत्क्रमीरिति ’ ॥

अथ हैनं वागुवाच ‘ यदहं वसिष्ठोऽसि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति ’

अथ हैनं चक्षुरुवाच ‘ यदहं प्रतिष्ठासि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति ’

अथ हैनं श्रोत्रमुवाच ‘ यदहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति ’

अथ हैनं मन उवाच ‘ यदहमागतनमस्मि त्वं तदागतनमसीति ’

न वै वाचो न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनाः सीत्याचक्षते प्राणा इत्ये-
वाचक्षते । प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ।

तद्वै तत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वा उवाच—
‘ यद्यप्येनच्छुक्लत्रयं म्पाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवाम्बिज्जाग्वा प्ररोहेषु पलाशा-
नीति ’

(छान्दोग्य अ. ५, ख. १, २)

७ इन्द्रविरोचनयोरात्मान्वेषणम् ।

• य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विनिचत्सोऽपिपामः
मत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासिनव्यः स सर्वांश्च लोकाना-
प्नोति सर्वांश्च क्रमान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ’ ह प्रनापतिरुवाच ।

तद्वोभये देवामुरा अनुवृषधरे ते होतुः ‘ हन्त तमात्मानमन्विच्छामो
यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति ’ ।

इन्द्रो ह्यैव देवानामभिप्रव्रजान विरोचनोऽसुराणां तौ हासविदानावैव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजन्मतु । तौ ह द्वानिःशत वर्षाणि ब्रह्म धर्ममूपतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच ' किमिच्छन्ताववास्तमिति ' ।

तौ होचतु " य आत्मापहतपाप्मा विनरो विमृत्युर्विशोको विजि प्रत्तोऽपिपास सत्यकाम सत्यसकल्प सोऽन्वेष्टव्य स विजिज्ञासितव्य स सर्वाश्च लोकानामोति सर्वाश्च कामान्यन्तमात्मानमनुविद्य निजानातीति " भगवतो वचो वेदयन्ते । तमिच्छन्ताववास्तमिति ' ।

तौ ह प्रजापतिरुवाच ' य एषोऽस्तिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति ' होवाच ' एतदमृतमभयमेतद्वक्षेति ' ।

' योग भगवोऽप्सु परिख्यायते गश्वागमादर्शो कतम एष इति ' ।

' एष उ एवैषु सर्वेष्वेतेषु परिख्यायत इति ' होवाच ।

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विनानीयस्तन्मे प्रब्रूतमिति ' ।

तौ होदशरावेऽपेक्षाचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच ' किं पश्यथ इति ' तौ होचतु ' सर्वमेवेदमावा भाव आत्मान पश्याव आ लोमभ्य आ नलेभ्य प्रतिरूपमिति ' । तौ ह प्रजापतिरुवाच ' साध्वलकृतौ सुव मनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽपेक्षेधामिति ' तौ ह साध्वलकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽपेक्षाचक्राते । तौ ह प्रजापतिरुवाच ' किं पश्यथ इति ' तौ होचतु ' यथैवेदमावा भगव साध्वलकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ च एवमेवमौ भगव साध्वलकृतौ सुवसनौ परिष्कृताविति ' ' एष आत्मेति ' होवाच ' एतदमृतमभयमेतद्वक्षेति ' । तौ ह शान्तहृदयौ प्रव्रजन्तु । तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच ' अनुपलभ्यात्मानमनुविद्य नमतो यतर एत दुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वामुरा वा ते पराभविष्यन्तीति ' ।

सह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम नेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाच आत्मेवेह मह्य आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेह मह्यज्ञात्मान परिचरन्नुभौ लोकानवाप्नोतीम चामु चेति ' ।

तस्मादप्ययेहादत्तनमश्नद्धानमयनमानमाहुरासुरो नतेत्यसुराणां लो पोपनिषत्प्रेनम्य शरीर भिषया वसनेनालक्षणेति सञ्चुर्वन्त्येतेन ह्यमु लोकं जेप्यन्तो मन्यन्ते ।

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श ' यथैव सत्त्वयस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति, सुवसने सुवसनः, परिष्कृते परिष्कृतः, एवमेवायमस्मिन्नन्येऽन्धो भवति, स्वामे स्वामः, परिवृक्वणे परिवृक्वणोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति '

स समित्पाणिः पुनरेयाय । तः ह प्रजापातिरुवाच ' मयवन्यच्छान्तहृदयः प्रायानीः सार्धं विरोचनेन किमिच्छन् पुनरागम इति ' ।

स होवाच ' यथैव सत्त्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति, सुवसने सुवसनः, परिष्कृते परिष्कृतः, एवमेवायमस्मिन्नन्येऽन्धो भवति, स्वामे स्वामः, परिवृक्वणे परिवृक्वणोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि ' ।

' एवमेवैष मयविजिति ' होवाच ' एत त्वेव ते भूयोऽनु व्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति ' स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास । तस्मै होवाच—

' य एष स्वप्ने मर्हयिमानश्चरत्येष आत्मेति ' होवाच ' एतदमृतमभयमेतद्भक्षेति ' ।

स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श ' तद्यद्यपीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धं स भवति यदि स्वाममस्वामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति, न वधेनास्य हन्यते नाम्य स्वाम्येण स्वामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति '

स समित्पाणिः पुनरेयाय । तः ह प्रजापातिरुवाच ' मयवन्यच्छान्तहृदयः प्रायानीः किमिच्छन् पुनरागम इति ' स होवाच ' तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धं स भवति, यदि स्वाममस्वामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति, न वधेनास्य हन्यते, नास्य स्वाम्येण स्वामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति '

' एवमेवैष मयविजिति ' होवाच ' एत त्वेव ते भूयोऽनु व्याख्यास्यामि ' वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति ' । स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ।

ति' स आत्मा, श्रवणाय श्रोत्रम् । अथ यो वेद 'इद मन्यानीति' स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः । स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके । तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तमात्तिचक्षुः सर्वे च लोक आत्ता. सर्वे च कामाः । स सर्वाश्च लोकानामोति सर्वाश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति' ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥

तदेतद्रूपा प्रजापतय उवाच, प्रजापतिर्मनवे, मनुः प्रजाम्यः । आचार्य-कुलद्वैश्वर्यस्य यथाविधानं गुरो कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचा देशे स्वायम्भुवर्षायानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहि-सम्भर्तृभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्त्यावदायुषं ब्रह्मलोकमाभिसंप-द्यते, न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥

(छान्दोग्य अ. ८, ख. ७ १२, १५)

८ दं द द ।

त्रयः प्रजापत्याः प्रजापतो पितरि ब्रह्मचर्यमुपदेवा मनुष्या असुराः ।

उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः 'ब्रवीतु नो भवानिति'

तेभ्यो हेतदक्षरमुवाच 'द इति'

'न्यज्ञासिष्टा ३ इति'

'न्यज्ञासिप्तेति' होचुः 'दाम्यतेति न आत्मेति'

'ओमिति' होवाच 'न्यज्ञासिष्टेति'

अथ हेन मनुष्या ऊचुः 'ब्रवीतु नो भवानिति'

तेभ्यो हेतदक्षरमुवाच 'द इति'

'न्यज्ञासिष्टा ३ इति'

'न्यज्ञासिप्तेति' होचुः 'दत्तेति न आत्मेति'

'ओमिति' होवाच 'न्यज्ञासिष्टेति'

अथ हैनमसुरा ऊचु 'ब्रवीतु नो भवानिति'

तेभ्यो हैतदवाक्षरमुवाच 'द इति'

'व्यज्ञासिष्टा ३ इति'

'व्यज्ञासिप्तेति' होचु 'दयवमिति न आत्पेति'

'ओमिति' होवाच 'व्यज्ञासिष्टेति'

तदेतदेया देवी वागनुवदति स्तनयित्नु 'द द द इति' 'दाम्यत दत्त
दयवमिति' तदेतत्त्रयं शिषेद् 'दाम दान दयामिति' ।

(बृहदारण्यक अ ७, ब्राह्मण २)

‘ एष त आत्मा सर्वान्तरः ’

‘ कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः ’

‘ योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरा मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाप भित्ताचर्य चरन्ति । या ह्येव पुत्रैपणा सा वित्तैपणा, या वित्तैपणा सा लोकैपणा । उभे ह्येते एषणे एष भवतः । तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं च निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनि, अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राम्हणः । ’

‘ स ब्राम्हण. केन स्याद् ’

‘ येन म्यात्तेनेदश एवातोऽन्यदार्तम् ’

ततो ह कङ्कोलः कीर्षितकेय उपरराम ।

अथ हेनं मार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ ‘ याज्ञवल्क्येति ’ होदाच
‘ यदिदं सर्वमप्येत च प्रोत च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ वायौ मार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति ’

‘ अन्तरिक्षलोकेषु मार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ गन्धर्वलोकेषु मार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ आदित्यलोकेषु मार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खल्व्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ चन्द्रलोकेषु मार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ नक्षत्रलोकेषु मार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ देवलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ इन्द्रलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु इन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ प्रजापतिलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ ब्रह्मलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’ स हे वाच ‘ गार्गी,
मातिप्राप्ती । मा ते मूर्धा व्यपहन् । अनतिप्रश्न्या वं देवतामतिपृच्छति ।
गार्गी, मातिप्राप्तीरिति ’ । ततो ह गार्गी वाचस्त्युपरराम ॥

अयं ह वाचस्त्युवाच ‘ ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिदं द्वौ प्रश्नौ
प्रश्यामि । तौ चेन्मे वक्ष्यति न जातु गुप्तामिमं कश्चिद्भ्रजेयं नेतेति ’

‘ वृच्छ गार्गीति ’

सा होवाच ‘ अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा वदस्यो वा वैदेहो
बोधप्रपुत्र उज्ज्य धनुर्गधिज्य वृत्वा द्वौ बाणवन्तो सप्तनातित्याग्निं हृते
कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाह द्वाभ्या प्रभाम्यामुपोदन्धाम् । तौ मे ब्रूहीति ’

‘ वृच्छ गार्गीति ’

सा होवाच ‘ यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो, यदग्रं पृथिव्या, यद-
न्तरा घ्राणापृथिवी इमे, यदभूतं च यदस्य भविष्यत्येवमावृत्तं, यन्निष्क-
रोत च प्रोतं चेति ’

स होवाच ‘ यदूर्ध्वं गार्गी दिवो, यदग्रं पृथिव्या, यदन्तरा
घ्राणापृथिवी इमे, यदभूतं च यदस्य भविष्यत्येवमावृत्तं, आकाशे तदेतं
च प्रोतं चेति ’

सा होवाच ‘ वयमेऽहं याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यशेत् । अ-
हं च याज्ञवल्क्येति ’

‘ वृच्छ गार्गीति ’

सा होवाच ‘ यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो, यदवाक् पृथिव्या, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, कस्मिन् द्योतं च प्रोतं चेति ’

स होवाच ‘ यदूर्ध्वं गार्गी दिवो, यदवाक् पृथिव्या, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, आकाश एव तद्योतं च प्रोतं चाति ’

‘ यस्मिन् सुखत्वादाश ओतश्च प्रोतश्चेति ’

स होवाच ‘ एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्पृष्टं न पणह्यस्यमदीर्घमलोहितमज्जेहमच्छायमतपोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्मश्रोत्रमवागमनोऽतेन न्यमप्राणममुखममात्रमनन्तरमवायम् । न तदश्नाति किञ्चन, न तदश्नाति रश्चन । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्या चन्द्रम् विधृते तिष्ठत । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्या विधृते तिष्ठत । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः सवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्ति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतैर्मयः पर्वतैर्मयः प्रतीच्योऽन्या या या च दिशमनु । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ददतो मनुष्या प्रशस्तन्ति, यजमान देवा, दर्षा पितरोऽन्वायता । यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा स्माल्लोरात्प्रैति, स वृषण । अथ य एतदक्षरं गार्गी विदित्वा स्माल्लोरात्प्रैति, स ब्राह्मण । तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यं दृष्ट्वा अश्रुतं श्रोत्रं, अमतं मन्यविज्ञातं विज्ञातृ । नान्यदतोऽस्ति दृष्टुं, नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं, नान्यदतोऽस्ति मन्तुं, नान्यदतोऽस्ति विज्ञातुं । एतस्मिन् सुखत्वे अक्षरे गार्ग्यादाश ओतश्च प्रोतश्चेति ’

सा होवाच ‘ ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येष्वा यदसाक्षमरकारेण मुच्येजम् । न वै जातु युष्मानमिमं कश्चिद्वृक्षोद्यजेतेति ’

ततो ह वाचकान्युपराराम ।

अथ होवाच ' ब्राह्मणा भगवन्तो यो व कामयते स मा पृच्छतु, मवे वा मा पृच्छत । यो व कामयते तं व पृच्छामि, सर्वान्वा व पृच्छामीति ' ।

ने ह ब्राह्मणा दधूषु ।

(इन्द्रसाम्यक अ० ३ ब्रा. १ म. १, २, ब्रा. ५, ६, ८-म. १०, १२.

१० किञ्ज्योतिरेवायं पुरुषः ।

जनर० ह वेदेह याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने ' न वाद्विष्य इति ' । अथ ह यज्जनकश्च वेदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूहते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वर ददौ । स ह कामप्रभमेव वने । त० हान्मे ददौ । त० सम्रादेव पूर्वं पप्रच्छ ।

• याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिर० पुरुष इति •

आदित्यज्योति मन्त्रादिनि ' होवाच • आदित्येनैवायं ज्योतिषाम्ने पत्न्ययने कर्म कुरुते विपण्येनीति ' ।

• ऋषमेनैवायं याज्ञवल्क्य । अन्ममिन् आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति ' ।

चन्द्रमा ऋषाम्य ज्योतिर्भवतीति ' । • चन्द्रमयैवायं ज्योतिषाम्ने पत्न्ययने कर्म कुरुते विपण्येनीति ' ।

ऋषमेनैवायं याज्ञवल्क्य । अन्ममिन् आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमयैवायं ज्योतिरेवायं पुरुष इति ' ।

• अग्निरेवायं ज्योतिर्भवतीति ' । • अग्निरेवायं ज्योतिषाम्ने पत्न्ययने कर्म कुरुते विपण्येनीति ' ।

ऋषमेनैवायं याज्ञवल्क्य । अन्ममिन् आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमयैवायं ज्योतिरेवायं पुरुष इति ' ।

‘ वागेवास्व ज्योतिर्भवतीति ’ । ‘ वाचंवायं ज्योतिषास्ते पश्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ’ । ‘ तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्जायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युर्पेव तत्र न्येतीति ’

‘ एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । अलमिति आदित्ये; याज्ञवल्क्य चन्द्रमह्य-
स्त्रमिति; शान्तिऽग्नी; शान्ताया वाचि; किंज्योतिरेवायं पुरुष इति ’

‘ आत्मेवास्व ज्योतिर्भवतीति ’ । ‘ आत्मनंवायं ज्योतिषास्ते पश्य-
यते कर्म कुरुते विपल्येतीति ’ ।

(जुह्वारण्यक अ. ४ ब्रा. ३ म. १-६),

११ अभयं वै ब्रह्म ।

स वा एष महानन आत्मा । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, य एषोऽ
न्तर्हृदय आकाशं सस्मिच्छेते । सर्वस्य वशी सर्वस्थेशानः सर्वस्थाधिपतिः ।
स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् । एष सर्वेश्वरः, एष
भूताधिपतिः, एष भूतपाल, एष सेतुर्विघरण एषा लोकानामसंभेदाय ।
तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यक्षेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव
विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रव्रानिनो लोकमिच्छन्त प्रव्रान्ति । एतद्ब्र-
ह्म वै तत्पूर्वं मित्राः स प्रजा न कर्मयन्ते । ‘ किं प्रमया करिष्यामो
येषा नोऽयमात्मायं लोक इति ’ ते ह स पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च
लोकैषणायाश्च व्युत्थामाश्च भिषाचर्य चरन्ति । या स्त्रेव पुत्रैषणा सा वित्तै-
षणा, या वित्तैषणा सा लोकैषणा । उभे ह्येते एषणे न भवतः । स एष
‘ नेति, नेति ’ आत्माऽमृद्यो न हि गृह्यते, अर्श्यां न हि शीर्यते, अ-
सद्गो न हि सज्ज्यते, असितो न ज्यपते न रिप्यति । एतमु ह्वैते न
तरतः ‘ इत्यतः पापमकरवमित्यन- कल्याणमकरवमिति ’ । उभे उ ह्वैव
एते तरति । नेदं कृताकृते तपन । तदेतदनाम्युक्तम्—

‘ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य
न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् ।
तस्यैव स्यात्पदमिदं विदित्वा
न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति ’ ।

तस्मादेवविच्छान्तोदान्त उपरतस्त्रितिसु समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्ये
वात्मान पश्यति सर्वमात्मान पश्यति । नैनं पाप्मा तरति, सर्वं पाप्मानं
तपति । विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति । एष ब्रह्म लोकः ।
सम्प्राप्तेन प्रापितोऽसीति ’ होवाच याज्ञवल्क्यः ।

‘ सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मा चापि सह दास्यायेति ’
स वा एष महानन आत्मानरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म । अभयं हि
वै ब्रह्म । अभयः हि वै ब्रह्म भवति य एव वेद ॥

(मुहूर्तारण्यक अ ४ ब्रा ४ ॥ २२, २३, २५)

१२ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ।

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च ।
तयोर्हं मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी । अथ ह याज्ञव
ल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्—

‘ मैत्रेयीति ’ होवाच याज्ञवल्क्यः ‘ प्रवर्जिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्या
नादसि । हतं तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ’

‘ सा होवाच मैत्रेयी ‘ यदु म इयं भगो सर्वा पृथिवी चित्तेन पूर्णा
स्यात्, स्यान्वह तेनामृतमहो ३

‘ नेति नेति ’ होवाच याज्ञवल्क्यः ‘ यथेवोपकरणवत्ता जीवितं
तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाशास्ति चित्तेनेति ’

सा होवाच मैत्रेयी ' येनाह नामृता स्या विमह तेन कुर्या यदेव
मगावान्वेद तदेव मे विद्महीति '

स होवाच याज्ञवल्क्य ' प्रिया वै सलु नो भवती सती प्रियम-
वृषत् । हन्त तर्हि भवत्येतद्व्याख्यास्यामि । ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदि-
ध्यासस्वेति '

स होवाच ' न वा अरे पत्यु कामाय पति प्रियो भवत्यात्म-
नस्तु कामाय पति प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया
भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय
पुत्रा प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय पुत्रा प्रिया भवन्ति । न वा अरे
वित्तस्य कामाय वित्त प्रिय भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्त प्रिय भवति । न
वा अरे पशूनां कामाय पशव प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय पशव प्रिया
भवन्ति । न वा अरे ब्रह्मण कामाय ब्रह्म प्रिय भवत्यात्मनस्तु कामाय
ब्रह्म प्रिय भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्र प्रिय भवत्यात्मनस्तु
कामाय क्षत्र प्रिय भवति । न वा अरे लोकाणां कामाय लोका प्रिया
भवत्यात्मनस्तु कामाय लोका प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय
देवा प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय देवा प्रिया भवन्ति । न वा अरे वेदा-
नां कामाय वेदा प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय वेदा प्रिया भवति । न
वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवत्यात्मनस्तु कामाय भूतानि
प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्व प्रिय भवत्यात्मनस्तु
कामाय सर्व प्रिय भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं
विदितम् '

' यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर पश्यति, तदितर इतर
निघ्नति, तदितर इतर रसयते, तदितर इतरमाभिवदति, तदितर इतर शृणो-
ति, तदितर इतर मनुते, तदितर इतर स्पृशति, तदितर इतर विमानाति ।
यत्र स्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन क पश्येत्, तत्त्वेन क निघेत्, तत्त्वेन क

रसयेत्, तत्त्वेन कर्मभिनयेत्, तत्त्वेन कः शृणुयात्; तत्त्वेन कं मन्वीत,
तत्त्वेन कः पृशेत्, तत्त्वेन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं
केन विजानीयात् । स एष 'नेति' 'नेति' । आत्मा अमृष्टो न हि
नृक्षते, अशीर्षो न हि शीर्यते, असङ्को न हि सङ्ग्यते, असितो न व्यप-
ते न रिप्यति । विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । इत्युक्तानुशासनासि मै-
त्रोये । एतावदरे मरुवमृतत्वमिति' होन्त्वा याजपत्ययो विनहार ।

(बुद्ध्या. ज. ४ ब्रा. ५-६. १५)

१३ दृसवालाकिः ।

दृसवालाकिर्हानुचानो गार्ग्य आम । म होवाचानातशत्रुं काश्यं
' ब्रह्म ते प्रवर्णीति' । म होवाचानातशत्रुः ' महस्त्रमेतस्यां वाचि
द्वयो " जनको जनक इति " वै जना धावन्तीति'

स होवाच गार्ग्यः ' य एवामावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति'

स होवाचानातशत्रुः ' मा मैतस्मिन्संवादिष्टाः । अतिष्टाः सर्वेषां
भूतानां मूर्धा रानेति वा अहमेतमुपास इति । म य एतमेवमुपास्तेऽतिष्टाः
सर्वेषां भूतानां मूर्धा राना भवति'

....
स होवाच गार्ग्यः ' य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास
इति'

स होवाचानातशत्रुः ' मा मैतस्मिन्संवादिष्टाः । आत्मन्वीति वा
अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास आत्मन्वीह भवत्यात्मन्विनी
हास्य प्रजा भवति' स ह तृष्णिमास गार्ग्यः ।

स होवाचानातशत्रुः ' एतावत्तु ३ इति'

' एतावद्भीति'

‘ नैतावता विदितं भवतीति ’

स होवाच गार्ग्य ‘उप त्वा यानीति ’

स होवाचानातशतु ‘ प्रतिलोम चैतद्यद्वाक्षण क्षत्रियमुपेया-
द्भूत मे वक्ष्यतीति । त्वेव त्वा जपयिष्यामीति ’ ।

(उद्धारणकम् अ २ ब्रा १) ७

१४ कथं सयुग्वा रेखः ।

३० जानश्रुतिर्ह पात्रायण अद्धान्यो बहुतायि बहुपात्र्य आस ।
स ह सर्वत आवसथा मापयान्ते ‘ सर्वत एवमेऽस्त्ये तीति । अथ ह ह सा
निशायामतिपेतु । तद्धप- ह-मो ह समभ्युपाद ‘ हो हो हि भल्लास,
भल्लास, जानश्रुते पात्रायणस्य मम हि । ज्ञातिराततम् । तस्मा प्रसासी , तत्त्वा
सा प्रधाक्षीरिति ’ । तमु ह पर प्र युवाच ‘ रम्बर, एनमेतत्सन्तः सयुग्वा
नमिव रेकमात्येति ’

‘ यो नु कथं सयुग्वा रेक ति

‘ यथा कृताय विजितायावरेया संयन्ति, एवमेन- सर्वं तदभि
ममेति यात्येच प्रजा माधु कुर्वन्ति । यस्मद्देव यत्स वेदः स मयैतदुक्त इति ’

यद्वा ह जानश्रुति पात्रायण उपशुश्राव । स ह मनिहान एव सत्तार-
मुवाच ‘ अद्धारे, सयुग्वानमिव रेकमात्येति ’

‘ यो नु कथं सयुग्वा रेक इति

‘ यथा कृताय विजितायावरेया संयन्ति, एवमेन- सर्वं तदभि
मिसमेति यात्येच प्रजा माधु कुर्वन्ति । यस्मद्देव यत्स वेदः, स मयैतदुक्त इति ’

स ह सत्तान्निष्य ‘ नाविदामिति प्रत्येयाय । त- होवाच ‘ यत्तारे
वाक्षणम्यान्नेषणा तन्नेमनच्छति ’

सोऽधस्ताच्छकटस्य धामानं कषमाणमुपोषदिवेश । तॄ॒ हाम्युवाद 'त्वं
 नु मगवः सयुष्वा रैक इति' । 'कह॑ ह्यरा ३ इति' ह प्रतिजज्ञे । स
 ह सत्ता 'अविदमिति' प्रत्येयाय ।

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः पदं शतानि गवां, निष्कम्, अश्वतरी-
 रपम्, तदादाय प्रतिचक्रमे । तॄ॒ हाम्युवाद 'क इमानि षट्शतानि गवाम्,
 अयं निष्कः, अयमश्वतरारपः, नु म एतां मगवो 'देवता॑ शाधि
 यां देवतामुपास्त इति'

तमु ह परः प्रत्युवाचाह 'हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्थिति' ।

(छान्दो. अ.४ खं १-२)

१५ क्षत्रस्यैव प्रशासनम् ।

श्वेतकेतुर्होत्रेण्यः पञ्चालानां समितिमेयाय । तॄ॒ ह प्रवा-
 हणो भैवलिखाच 'कुमारानु त्वाशिपत्पिनेति' । 'अनु ह मगव इति' ।

'वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति'

'न भगव इति'

'वेत्थ यथा पुनरावर्तन्ता ३ इति'

'न मगव इति'

'वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३ इति'

'न भगव इति'

'वेत्थ यपासौ लोको न संपूर्येन ३ इति'

'न मगव इति'

'अपानु किमनुशिष्टोऽनोचयाः । यो हीमानि न विद्यात्कप॑ सोऽनु-
 शिष्टो ब्रूषीतेति' स हायस्तः पितृवर्धमेयाय । तॄ॒ होवाच—

‘ अननुशिष्य वाव किञ्च मा भगवानब्रवीत्, अनु त्वाशिषमिति ’
 चत्वारो मा राजन्यनन्धु प्रश्नानप्राप्स्यन्ति । तेषा नैऋतनाशक विषक्तुमिति ’
 स होवाच ‘ यथा मा त्व तदैतानवदो यथाहमेपानैकचन वेद । यद्यहमि
 मा न वेदिष्य कस्य ते नावक्ष्यामिति ’

स ह गौतमो राज्ञोऽर्घमेयाय । तस्मै ह प्राप्तायाहर्षिकार । स ह
 प्रातः समाग उदेयाय । त० होवाच —

‘ मानुष्यस्य भावन्योत्तम वित्तस्य वर कृणीथा इति ’

स होवाच ‘ तवेव राजन्मानुष वित्तम् । यामेव कुमारम्यान्ते वाचम
 मावपाऽस्तामेव मे ब्रूहीति ’

स ह कृच्छ्रीनभूव । त० ह ‘ चिर वसेति आज्ञापयाचकार ।

त० होवाच ‘ यथा मा त्व गौतमावदो यथेय न प्राक् त्वत्त पुरा
 विद्या ब्राम्हणान् गच्छति । तस्माद्दु सर्वदु शोकेषु क्षतस्यैव प्रशासन
 मनुदिति ’ ।

(छादोग्य अ ५, ख ३)

१६ तरति शोकमात्मवित् ।

ॐ ‘ अघीहि भगव इति ’ होपससाद सनत्कुमार नारद । त०
 होवाच ‘ यद्वेत्य तेन गोपसीट । ततस्त ऊर्ध्व वक्ष्यामीति ’

स होवाच ‘ ऋग्वेद भगवोऽप्यामे यजुर्वेद० सामवेदमाथर्वण चतुर्थम्,
 इतिहासपुराण षड्वमम्, वेत्तना वेत्तम्, वि०य० राशिम्, दैवम्, निधिम्,
 वाकोवाक्यम्, एकाग्रनम्, देवविद्याम् ब्रह्मविद्याम् भूतविद्याम्, क्षत्रविद्याम्,
 मक्षत्रविद्याम्, सपेदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽभ्येमि ।

सोह भगवो मन्त्रविद्वेदसि, नात्मविन् । श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य
‘तरति शेक्तिमात्मविन्ति । से ह मयः शोचामि । त मा भगवान्छो
कस्य पार तारयात्ति ।’

तत्र हेवाच ‘यद्वा हि चन्द्र यगाद्या नाम्न तत । नाम वा ऋग्वेदे
यजुर्वेदे सामवेदे अथर्वणश्चतुर्गुण इतिहासपुराण पञ्चम, वेदानां वेद,
‘पिण्ड्य, राशिश्च निधिः, वागे वास्यम एतयनम् देवविद्या, ब्रह्मविद्या,
भूतविद्या, क्षत्रविद्या, नक्षत्रविद्या मन्त्रविद्या नामान्नानामोपास्तेति,

‘स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावताग्नौ गत तन्नाम्य यथाकामचारं
भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते’

‘अस्मि भगवो नाम्नो भय इति’

‘नाम्नो वाच भूयोऽर्जुनिति’

‘तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति’

‘वाचाव नाम्नो ब्रूयमी । याथा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदं साम
वेदमाथर्वणं चतुर्थम् इतिहासपुराण पञ्चमम् वेदानां वेदम् पिण्ड्य, राशिम्
दैवम् निधिम्, वागे वास्यम्, एतयनम् देवविद्याम् ब्रह्मविद्याम्, भूतविद्याम्
क्षत्रविद्याम्, नक्षत्रविद्याम् मन्त्रविद्याम्, त्रिविधं पृथिवी च वायुश्चाकाश
चापश्च तेनश्च देवाश्च मनुष्याश्च पशूश्च वशा मि न तृणवनस्पती
ज्ज्वापशान्यानीषतद्रूपिणीत्यम् अर्धं चार्धम् न सत्यं चानृतं च, सा
नामानु च, ह्ययज्ञं यावयज्ञं न यद्वा यावतामविध्यत रमेति नाम्नं
व्यज्ञापयितुं मत्स्यं जानतम् न मातु नामातु, न ह्ययज्ञं नाह्वयज्ञं
वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति । आभुतामवति ।

‘स यो वाच ब्रह्मेत्युपास्ते यावताग्नौ गत तन्नाम्य यथाकामचारं
भवति यो वाच ब्रह्मेत्युपास्ते

‘अस्मि भगवो नाम्नो भय इति

‘वागे वाच भूयोऽर्जुनिति’

‘तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति’

मनो नाव वानो भूय । यथा वै द्वे वामल्ये द्वे रा कोले द्वौ वाक्षी
मुष्टिरनुभवति । एव वाच च नाम च मनोऽनुभवति । स यदा मनसा
मनस्यति ' मत्तानधीर्ययेति ' अयाधीते । ' र्माणि कुञ्चयेति ' अप्य कुरुते ।
' पुत्राश्च पशूश्चेच्छेयेति ' अयेच्छते । ' इमं च लोमममुचेच्छेयेति ' अये
च्छते । मनो ह्यात्मा, मनो हि लोम, मनो हि व्रत । मन उपास्येति ।

' स यो मनो व्रसेत्युपास्ते यावन्मनसो गत तत्तास्य ययानामचारो
भवति यो मनो व्रसेत्युपास्ते ' ।

(अ अ ७, गड १३)

१७ नाचिकेतमुपाख्यानम् ।

ॐ ॥ उशन् ह वै वानश्रवस सर्ववेदस वनी । तस्य ह नाचिकेता
नाम पुत्र आस । तं ह कुमारं सन्त दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा विवेश ।
सोऽमन्यत—

' पीतोदका जग्धतृणा दुग्धद्रोहा निश्चिन्द्रिया ।

अनन्दा नात्र ते लोकस्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ '

स होवाच पितरम् ' तात कस्मै मा दाम्यसीति ' द्वितीयं तृतीयम् ।

तं होवाच ' मृत्यवे त्वा दादामीति ' ।

' बहुनामेमि प्रथमो बहुनामेमि मयम् ।

त्रिंश्विद्यमास्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥ '

' अनुपश्य यथा पूवे प्रतिपश्य तथा परे ।

सम्यगिव मर्त्य पच्यते सस्यमिवानायवे पुन ॥ '

' वैश्वानरं प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।

तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर नैवम्वतोदकम् ॥'

- ' आशाप्रतीक्षे मद्गतः मृन्मृता चेष्टापूर्वे पुनपशूश्च मर्षान् ।
 एतद्दृष्ट्वा पुरयस्यात्पमेधमो यस्यानश्नन्वमति ब्राह्मणो गृहे ॥ '
- ' तिम्रो राक्षीर्यश्वात्मीर्गृहे मेऽनश्नन्त्रज्जतिधिर्नमस्य ।
 नमस्तेऽन्तु अयन्वस्ति मेऽन्तु तम्मात्रनित्रीन्वरान्मृणां ॥ '
- ' शान्तमंरुष्य मुमना यथा स्याद्वीनमन्युर्गोतमो माभि मृत्यो ।
 त्वन्मृष्ट माभिवद्रेन्प्रनीत एतन्त्रयाणां प्रथमं वर वृणे ॥ '
- ' यथा पुष्ताद्भविता प्रतीत ओद्दाल्भिरारणिर्मत्प्रमृष्टः ।
 मुखः रात्री शखिता वीनमन्युस्त्वा ददशिशान्मृत्युमुवात्प्रमुत्तम् ॥ '
- ' स्वर्गं लोके न भयं क्रियन्नामि न तत्र स्वं न ज्ञया विभेति ।
 उभे तीर्त्वाशनायापिषामे शोकातिगो मोदने स्वर्गलोके ॥ '
- ' स त्वमसिः स्वर्गम येषि मृत्यो प्रवृद्धि तः श्रद्धधानाय मद्यम् ।
 स्वर्गं लोका अमृतम् भजन्त एतद्द्विर्गीयेन वृणे वरेण ॥ '
- ' प्र ते ब्रवीमि तद् मे निबोध स्वर्गमसि नचिरेन प्रजान् ।
 अनन्तगोरासिमयो प्रनिष्ठा विद्धि त्वमेवनिहितं गुहायाम् ॥ '
- ' लोकादिमसि तमुत्तमं नन्त या इष्टा यावतीर्सा यथा या ।
 स पापि तन्प्रत्यसदग्योत्तमथास्य गृन्तु पुनरेवाह तुष्ट ॥ '
- ' तमत्रर्त्तात्प्रगमणो महात्मा ' वर तोहाय दशमि भूय ।
 तत्रैव नाम्ना भवितायमसि सृष्टा य मामनेरुत्पा गृहाण ॥ '
- ' त्रिणाभित्तगिभिर्गव्य मनि तिमर्मृत्तानि तन्मगृन्तु ।
 मदनरु देर्मादय विद्धि-य निषायेमाः शान्तिम-यन्ममेति ॥ '
- ' त्रिणाभित्तग्यमेतदिद्धि-य य एव त्रिः भिन्ने नानिरेतम् ।
 स मृत्युशान्तिमृग प्रमोघ शोकातिगो मोदने स्वर्गं लोके ।
- ' एष तद्विनिर्गोत्र ' स्वर्गो यमूर्त्ताया द्विर्गीयेन वरेण ॥ '
- ' एतर्माः मरिच प्रारुयन्ति जनाम-र्त्ताय वर नाभितो गृन्तु ॥ '
- ' येष प्रेते शिविरीयता मनुष्येष्टर्त्ता यो नायमर्त्तावि भेदः ।
 एतरेषामनुदित-रुह नागमेव नागर्त्ताय ॥ '

‘ देवैरत्रापि विचित्रवित्तितं पुरा न हि सुविज्ञेयमगुरेण धर्मः ।
 अन्यं वर नाचिकेतो वृणांष्व मा भोपरोत्सीरति गा सृजैनम् ॥ ’
 ‘ देवैरत्रापि विचित्रवित्तितं किल त्व च मृत्यो यन्न सुविज्ञेयमात्म ।
 वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ ’
 ‘ शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् ।
 भूमेर्महदायतन वृणीष्व स्वयं च जीवं शरदो यावादिच्छसि ॥ ’
 ‘ एतच्छुल्यं यदि मन्यसे वर वृणीष्व वित्तं चिरजीविषा च ।
 महाभूमौ नाचिकेतस्त्वमेधि कामाना त्वा कामभाजं करोमि ॥ ’
 ‘ ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्नामाश्छन्दत प्रार्थयस्व ।
 इमा रमा सरथा सत्पूया न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।
 आभिर्मत्प्रत्तामि परिचारयस्व नाचिकेतो मरणं मानुप्राप्सी ॥ ’
 ‘ श्रो भावा मर्त्यस्य यदन्तरेतत्सर्वेन्द्रियाणां नश्यन्ति तेज ।
 अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव बाह्यास्तव नृत्यगीते ॥ ’
 ‘ न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो ऋष्यामहे वित्तमद्राक्ष्य चेत्त्वा ।
 जीविष्यामो शवदीप्यमि त्व वरस्तु मे वरणीयं स एव ॥ ’
 ‘ अनीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यं कथं मयं प्रजानन् ।
 अभिगायन्वर्णरतिप्रमोदानतिद्रीधे जीविते को रमेत ॥ ’
 ‘ यास्मिन्नित्दं विनिरित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
 योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नाचिकेता वृणाति ॥ ’

(४४-वह्नी १)

‘ अन्यच्छ्रेयोऽन्यद्भुतेव प्रेयस्ते उभे नानार्गे पुरुषमिनीत ।
 तयो श्रेय आदृढानस्य साधु भवति ह्यियतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणाति ॥ ’
 ‘ श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्ती सपरीत्य विविनक्ति वीर ।
 श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयमो वृणाति प्रेयो मन्दो यांगशेमावृणाति ॥ ’
 ‘ स त्व प्रियान् प्रियरूपाश्च कामानभिधायन्नचिकेतोऽत्यक्षासीः ।

‘ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूः स्वाम् ॥ ’

‘ नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात् ॥ ’

‘ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु मारुतिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ’

‘ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपयान्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ’

‘ यस्त्वाविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवद्ययानि दृष्टाश्च इव मारुथे ॥ ’

‘ यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाणि वद्ययानि मरुथा इव सारथे ॥ ’

.... ‘ यस्त्वाविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
न स तत्पदमाप्नोति सः सारं चाधिगच्छति ॥ ’

‘ यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ’

‘ विज्ञानसारधिर्यस्तु मनः प्रग्रहवाजरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ’

‘ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु पञ्च बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ ’

‘ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषात् परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ’

‘ एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकृशते ।
दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ’

‘ उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

क्षुरम्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्त्वयो वदन्ति ॥

‘ पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरा-
वाश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैश्वरावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ ’

पराञ्च कामाननुयान्ति बालास्तो मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ ’

‘ यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदग्निरह ।

मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ ’

‘ यथोदक् दुगे वृष्ट पर्वतेषु विधावति ।

एव धमान्पृथक् पश्यस्तानेवानुविधावति ॥ ’

यथोदक् शुद्धे शुद्धमासित्तं तादृगेव भवति ।

एव मुनेर्विजानत आत्मा भवति गतम् ॥ ’

इह त इह प्रत्ययमि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गतम् ॥ ’

‘ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय नेहिन ।

स्याणुमन्येऽनुमयन्ति यथाऽर्थं यथाश्रुतम् ॥ ’

‘ आग्नेर्यज्ञो भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्मिन् सर्वभूतान्तर्गता रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिर्ध्व ॥ ’

‘ वायुर्यज्ञो भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्मिन् सर्वभूतान्तर्गता रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिर्ध्व ॥ ’

‘ मृगो यथा मर्त्येण मृत्युं विप्यते नागुपैर्वापदोपे ।

एकस्मिन् सर्वभूतान्तर्गता मृत्युं विप्यते योऽमृतं तेन बाल्य ॥ ’

‘ एको यज्ञी सर्वभूतान्तर्गता एव रूपं बहुधा य उरोति ।

तमात्मन् योऽनुपश्यति श्रीरामेणाऽऽमुनाऽऽशान्तेनेतरेषाम् ॥ ’

‘ नित्यो नित्याना चेतनश्चेतनानामेरो बहूना यो विदधाति कामान् ।
तमात्मन्य येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषा शान्तिं शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ’
‘ तदेतदिति मन्यन्तेऽनिदिश्य परम सुखम् ।
कथं नु तद्विजानीया मिमु भाति विमानि वा ॥ ’
‘ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य मामा सर्वमिदं विभाति ॥ ’

‘ भयादम्याशिस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्वाति पञ्चमः ॥ ’
इह चेदशरद्भोदु प्राग् शरीरस्य विवशः ।
ततः सर्वेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ’
‘ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते नामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यस्य ब्रह्म समश्नुते ॥ ’
‘ यदा सर्वे प्रमिच्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ ’
‘ मृत्युप्रोक्ता नचिन्नेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेता योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽमूर्द्धिमृत्युरन्योऽप्येव यो किञ्चात्ममेव ॥ ’
नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं मनातनम् ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेऽग्नी ब्रह्मलोके महीयते ॥
‘ य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्म मसृदि ।
प्रयत श्राद्धवाले वा तदानन्त्याय कल्पते ’
तदानन्त्याय कल्पते ॥
ॐ सह नावतु सह नो मुनस्तु । सह कीर्यं वरवावहं
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहं ।
॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

१८ स्तव्यः श्वेतकेतुः ।

ॐ श्वेतकेतुर्होतव्यो आस । त० ह पितोवाच—

‘श्वेतकेतो वम ब्रह्मचर्यम् । न वै सोम्यास्तकुर्लीनोऽननूच्य ब्रह्म-
मन्धुरिव भवतीति’

स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षं सर्वान्वेदानधीत्य महामना
अनूचानमानी स्तव्य एयाय । त० ह पितोवाच—

‘श्वेतकेतो गुरु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तव्योऽस्युत
तमादेशमप्राक्ष्यः । येनाश्रुत० श्रुत भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति’

‘कथं नु भगव० स आदेशो भवतीति’

‘यथा सोम्येकेन गृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञात० स्याद्वाचारम्भणं
विकारो नामधेयम्, सृष्टिरेत्येत मत्यम् । यथा सोम्येकेन लोहमणिना सर्वं
लोहमयं विज्ञात० स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्, लोहमित्येव सत्यम् ।
यथा सोम्येकेन नखनिष्ठन्तनेन सर्वं कार्पाणायतं विज्ञात० स्याद्वाचारम्भणं वि-
कारो नामधेयम्, कृष्णायममित्येव सत्यम् । एवं सोम्य स आदेशो भवतीति ।

‘न वै नूनं भगवन्तस्त एतद्वेदिषु । बद्धयेतद्वेदिष्यन् कथं मे
नावक्ष्यन् । इति भगवा०स्त्वेव मे तद्वीन्विति ।’

‘तथा सोम्येति’ होवाच—

एतस्माज्जायते प्राणो मनः संवेन्द्रियाणि च ।

मं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वमप्य धारिणी ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुर्गो नन्द्रमुग्धौ

दिशो श्रोत्रे नाभिस्तथाक्ष वेदा ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमप्य पट्भ्यां

पृथिवी क्षेप सर्वं भूतान्तरात्मा ॥

१९ आचार्यसंकल्पः ।

यदुदमामृषभो विश्वरूप । ऊन्देभ्योऽयमृतात्सवभूव । स मेन्द्रो
मेधया मृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयासम् । शरीर मे विचर्षणम् । जिह्वा
मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्या भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मण नेशोऽमिमेधया पिहित ।
श्रुतमे गोपाय । आवहन्ती वितन्वाना । पुत्राणा चीरमात्मन । वासाः सिमम
अरूपाने च मर्षदा । ततो मे क्षियमावह । लोमशा पशुभि सह स्वाहा । गायश्च
अमायन्तु ब्रह्मचारिण स्वाहा । विमायन्तु ब्रह्मचारिण स्वाहा । प्रमायन्तु
ब्रह्मचारिण स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिण स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिण
स्वाहा । यशो जनेऽमानि स्वाहा । श्रेयान्वयस्योऽस्तानि स्वाहा । त त्वा
भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा । तन्मिन्सहस्रशास्त्रे
निभगाह त्वयि मृजे स्वाहा । यथाप प्रवतायान्ति । यथा मासा अहर्जरम् ।
एव मा ब्रह्मचारिणो धारयन्तु सर्वत स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि
प्रमा पद्यम् ।

(तैत्तिरीय शिक्षाध्याय अनुब्राह्म ४)

२० आचार्यानुशासनम् ।

॥ १ ॥

नेत्रमनग्यानायाऽग्नेः शान्तमनुशान्ति

मन्य वः ।

धम चर ।

स्वाध्यायान्मा प्रमत् ।

आचार्याय प्रिय घनमाहुत्य प्रजातन्तु मा व्यवच्छेत्सी ।

सत्यान्न प्रमदितयम् ।

धर्मान्न प्रमदितयम् ।

भुक्षन्नान्न प्रमदितयम् ।

भूत्यै न प्रमदितव्यम् ।

स्वाध्यायप्रवचनाभ्या न प्रमदितव्यम् ।

देवपितृवर्गभ्या न प्रमदितव्यम् ।

मातृदेवो भव ।

पितृदेवो भव ।

आचार्यदेवो भव ।

अतिथिदेवो भव ।

यान्यनपद्यानि कर्माणि. तानि सेवितव्यानि; नो इतराणि ।

यान्यग्माऋ० सुवरितानि, तानि त्वयोपास्यानि; नो इतराणि ।

ये केनाग्न्येयाऋ० ब्राह्मणस्तेषां त्वयाऽऽसने न प्रश्नासितव्यम् ।
अद्वया देयम्. अथद्वया देयम् । श्रिया देयम्. ह्रिया देयम्, भिया देयम्, संविदा
देयम् । अथ यदि ते कर्म विचिकित्सा वा, वृत्तिविचिकित्सा वा स्यात् ।
ये तत्र ब्राह्मणाः समर्शिनः, युक्ता आयुक्ताः । अद्वया धर्मकामाः स्युः ।
यथा ते तत्र वर्तन् । तथा तत्र वर्तथा । अथान्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः
समर्शिनः, युक्ता आयुक्ता । अद्वया धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेऽ
वर्तन् । तथा तेषु वर्तथा । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् ।
एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चेतदुपासितव्यम् ।

(तैत्तिरीय विश्वाम्याय अनुवाक ११)

२१ परा विद्या ।

ॐ ब्रह्मा देशानां प्रथमं. संरभूर विभक्त्य कर्ता भुवनस्य मोक्ष ।
स ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठामयस्याय ज्येष्ठतुयाय प्राह ॥

अथर्वणे या प्रवेदत ब्रह्माथर्वा ता पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।

स भारद्वाजाय सत्यवाहाय ग्राह भारद्वाजोङ्गिरसे परावसम् ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरस विधिवदुपसन्न पप्रच्छ 'वरिमन्त्र भगवो विज्ञाते सर्वमेव विज्ञात भवतीति '

तस्मै स होवाच ' द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ' हरमयद्वह्नविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्र परा ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्ववेद शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधि गम्यते ।

यत्तद्वेदस्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षु श्रोत्र तटपाटपार्णि ।

नित्य विभु सर्वगत सुसूक्ष्म तद्रव्यय यद्भूतयोनि परिपश्यन्ति धीरा ॥

यथोर्णनाभि मृजते गह्वरे च यथा पृथिव्यामोषधय स भवन्ति ।

यथा सत पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सभवतीह विश्वम् ॥

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोत्तमवर येषु कर्म ।

यच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा नरामृत्यु ते पुनरेवापि यान्ति ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमाना म्वय धीरा पण्वित मन्यमाना ।

जघन्यमाना परियन्ति मूढा अन्धेनेव नीयमाना यथान्धा ॥

अविद्याया बहुधा वर्तमाना ' वय कृतार्था ' इत्याभि मन्यन्ति बाला ।

यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुरा क्षीणलोकाश्चरन्ते ॥

इष्टापूर्त मन्यमाना वरिष्ठ नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढा ।

नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुमूत्येव लोक हीनतर वा विशन्ति ॥

तप श्रद्धे ये ह्युपमन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैरवचया चरन्त ।

सूर्यद्वारेण ते विरजा प्रयान्ति यत्रामृतं स पुरषो ह्यययात्मा ॥

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निवेदमायाघ्रास्त्यवृत्त कृतेन ।

तद्विज्ञानार्थं स गुप्तेवाभिगच्छेत्समिक्पाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम् ॥

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यग् प्रशान्ताचित्ताय शमान्विताय ।

येनाक्षरं गुरुषु वेदं सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

तदेतत्सत्यं यथा मुदीपात्पावकाद्विगुलिङ्गा सदृक्शशं प्रभवन्ते सरूपाः ।

तमाशाद्विविशां सोम्य भावा प्रजायन्ते तत्र वैवापि यन्ति ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

एव वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वम्य घोरिणी ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यो

दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वम्य पद्भ्या

पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥

तस्मादहं सामं यजुःपि तीक्षां यज्ञाश्च मन्त्रं क्रतवो दक्षिणाश्च ।

मघस्तरश्च यजमानश्च लोका सोमो यज पवने यज्ञं सूर्य ॥

तस्माच्च देवा बहुधा मप्रमना मायां मनुष्या पशवो वयाः सि ।

प्राणापानां ग्रीहियवो नपश्च ऋद्धा मयं नक्षत्राय विप्रश्च ॥

अनं समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मान्त्स्यन्दन्ते भिन्धन् मरुत्तपाः ।

अतश्च सर्वा ओषधयो रमश्च येनैष भूतेन्निष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥

गुरुषु एवेदं विश्वं ऋतं तपो ब्रह्म परामृतम् ।

एतद्यो वेदं निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विरिरीतीह सोम्य ॥

आवि सनिहितं गुहाचरज्ज्ञानं महत्पदमत्रैतन्ममार्पितम् ।

एजत्प्राणान्निमिषश्च यदेतज्ज्ञानं सदसद्वरेण्यं विज्ञानाद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥

यदर्धिमघदणुभ्योऽणुं च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च ।

तदेतत्क्षरं ब्रह्म संप्राणमन्तुं बाह्वन ।

तन्नेतन्मयं मन्मथं बहुदेह्यं मोक्षं विद्धि ॥

धनुर्गृहीत्वैतानिषट् महाश्वं शरं क्षुपासानिहितं मघर्षात् ।

आयम्य तद्भावाभातेन चेतसा लभ्य तदेवाश्वं सोम्य विद्धि ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा नक्षत्रं त्वह्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेदेन्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥

गम्भिर्न्यौ पृथिवीं चान्तरिक्षमोत मन सह प्राणेश्व सर्वे ।
तमेवैव जानय आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चयामृतम्यैष सेतु ॥

अरा इव स्थनाभा सहता यत्र नाड्य

स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान ।

ॐ इत्येव ध्यायय आत्मान स्वस्ति व पराय तमस परमतात् ॥

य सर्वज्ञ सर्वविद्यन्येष महिमा ।

द्विष्ये ब्रह्मपुरे ह्येष ज्योम्यान्मा तिष्ठिन ॥

मनोमय प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ते हृदय सनिधाय ।

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा ज्ञान-ढरूपममृत शब्दिभाति ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिर्हि उद्यन्ते सर्वसंशया ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तास्मिन्दृष्टे परावरे ॥

हिरण्यमे परे मोक्षे विग्न ब्रह्म निष्कल्म ॥

नन्दुभ्र ज्योतिषा ज्योतिस्तद्यग्राह्यविशे विदु ॥

न तत्र सूर्यो भाति न च द्रुतारक्ष नेमा विद्यतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनु भानि सर्वं तस्य भामा सर्वमिदं विभाति ॥

ब्रह्मदेदममृत पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।

अधश्चोर्वं च प्रमत्त गृहीवेद विश्वमिदं वारिष्ठम् ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सन्वाया समान वृक्ष परिपस्वजते ।

तयोरन्य पिप्पले न्नाद्वैत्यनक्षन्नन्यो अभिचारं शीति ॥

समाने वृक्षे पुरषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमान ।

मुष्ट यत्र पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक ॥

सन्त्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।

अन्त शरीरे ज्योतिर्नयो हि शुभ्रो य पश्यन्ति मनस्य क्षणि दोषा ॥

सत्यमेव जयते नानृत सत्येन पन्था विततो देवयान ।

येनाजमन्त्यृणयो ह्यासकामा यत्र तत्सत्यस्य परम निधानम् ॥

बृहच्च तदित्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।
 दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्यिदं हव निहितं गुहायाम् ॥
 न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्येन्द्रैर्वेदपसा कर्मणा वा ।
 ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वमत्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान ॥
 एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राण पञ्चधा सविवेश ।
 प्राणैश्चित्तं सर्वमोत प्रमाना यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥
 य य लोके मनसा सविभाति विशुद्धमत्त्व कामयते याश्च कामान् ।
 त त लोके जयते ताश्च कामास्तस्मादात्मज्ञ ह्यर्चयेद्भुतिकाम ॥
 कामान्य कामयते मन्यमान म कामाभिर्जायते तत्र तत्र ।
 पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहेव सवे प्रविर्लीयन्ति कामा ॥
 नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यं न मेधया न दहना श्रुतेन ।
 यमेवैष वृणुते तेन लभ्यन्त्यर्थय आत्मा विवृणुते तनू स्वाम् ॥
 नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ।
 एतैरुपायेर्यतने यस्तु विद्वान्स्वयमेव आत्मा विशते ब्रह्म धाम ॥
 संप्राप्यैनमृपयो ज्ञानतृप्ता कृतात्मानो वीतरागा प्रशान्ता ।
 ते सर्वग सर्वत प्राप्य धीरा युक्तात्मान सर्वमेवाविशन्ति ॥
 वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था मन्यासयोगायतय शुद्धसत्त्वा ।
 ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सवे ॥
 यथा नद्य म्यन्दमाना समुद्रेऽस्त मच्छन्ति नायरूपे विहाय ।
 तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्त परात्पर इरुपमुपति तिन्यम् ॥

स यो ह वै तत्परम ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नाम्नाऽब्रह्मवित्कुले भवति, तरति
 शोकं तरति पाप्मानं गुहायान्निम्बो विमुक्तोऽमृतो भवति । तदेतद्व्या-
 म्युक्तम्—

क्रियावन्त श्रोत्रिणा ब्रह्मनिष्ठा मय नृहृत एकार्षि श्रद्धयन्त ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत् शिरोव्रतं विषिदद्यैस्तु चीर्णम् । तदेतस्स-
त्यमृपिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदनीर्णव्रनोऽधीते ।

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥

(मुण्डकोपनिषद् ३-२)

२२ यो वै भूमा तदमृतम् ।

- ॐ -

‘ यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ
यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् । यो वै भूमा तदमृतमथ
यदल्पम् तन्मर्त्यम् । ’

‘ स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ’

‘ स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ’

‘ गो अधमिह महिमेत्याचसते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेमाण्यायत-
मानीति ’

‘ नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति ’ होवाच ‘ अन्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित ’

स एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्त-
रतः स एवेदं सर्वमिति ।

अथातोऽहङ्कारदेश एव । अहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं
पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ।

अथात आत्मादेश एव । आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा पश्चा-
दात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति ।

स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्यान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड
आत्ममिथुन आत्मानन्दः ’ स स्वराड् भवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु काम-
चारो भवति ।

अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यगजानन्ते क्षम्यन्त्येका भवन्ति । तेषां-
मर्वेण लोकेन्द्रकामचारो भवति ।

(अन्वये अ. ७ खट २४-२५)

२३ ब्रह्मण आनन्दः ।

रसो वै म । रसश्चेवायं न चानन्दी भवति । को ह्येवान्पात्क
प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न न्यात् ।

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुन्धनेति ॥

एतद् ह वाच न तपति । किमहं साधु नाकस्वम् । किमहं
पापमकरवमिति । '

* * * * *

सर्वं होतद्ब्रह्म । ॐ ब्रह्मविदामोति परम् ।

अयमात्मा ब्रह्म । मत्त्व ज्ञानमनन्त ब्रह्म ।

(सैत्तिरीय ब्रह्मनन्द यज्ञा अनु. ७, ९)

२४ भार्गवी चारुणी विद्या ।

भूमौ चारुणिवरुण पितरमुपसमार ' अर्वाहि भगवो ब्रह्मेति ' ।

तम्मा एतत्प्रोवाच ' अस्य प्राण चक्षुः श्रोत्र मनो ज्ञानमिति ' । तद्

होवाच ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्य भिसविशन्ति- तद्विजिज्ञासम्ब तद्ब्रूतेति '

स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वाञ्च ब्रूतेति न्यनानात् । अत्राध्यायेव म्बल्विमानि भूतानि जायन्ते, अत्रेन जातानि जीवन्ति, अत्र प्रयन्त्यभिस विशन्तीति ।

तद्विज्ञाय पुनरेव वरुण पितरमुपसमार— 'अधीहि भगवो ब्रूतेति ' त५ होवाच ' तपमा ब्रह्म विजिज्ञासम्ब । तपो ब्रूतेति '

म तपोऽतप्यत । म तपस्तप्त्वा प्राणो ब्रूतेति व्यनानात् । प्राणाध्येव म्बल्विमानि भूतानि जायन्ते प्राणेन जातानि जीवन्ति प्राण प्रयन्त्यभिमविशन्तीति ।

तद्विज्ञाय पुनरेव वरुण पितरमुपसमार— 'अधीहि भगवो ब्रूतेति ' त५ होवाच ' तपमा ब्रह्म विजिज्ञासम्ब । तपो ब्रूतेति '

म तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा मनो ब्रूतेति व्यनानात् । मनसो ष्येव म्बल्विमानि भूतानि जायन्ते- मनमा जातानि जीवन्ति- मन प्रयन्त्य भिमविशन्तीति ।

तद्विज्ञाय पुनरेव वरुण पितरमुपसमार— 'अधीहि भगवो ब्रूतेति ' त५ होवाच ' तपमा ब्रह्म विजिज्ञासम्ब । तपो ब्रूतेति '

म तपोऽतप्यत । म तपस्तप्त्वा विज्ञान ब्रूतेति न्यनानात् । विज्ञानाध्येव म्बल्विमानि भूतानि जायन्ते विज्ञानेन जातानि जीवन्ति, विज्ञान प्रयन्त्यभिमविशन्तीति ।

तद्विज्ञाय पुनरेव वरुण पितरमुपसमार— 'अधीहि भगवो ब्रूतेति ' त५ होवाच ' तपमा ब्रह्म विजिज्ञासम्ब । तपो ब्रूतेति '

स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वाऽऽनन्दो ब्रूतेति व्यनानात् । आन न्दाध्येव म्बल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्द प्रयन्त्यभिमविशन्तीति ।

मैत्रा भार्गवी चारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता । इ य एव वेद
प्रतिष्ठिष्ठति, अन्नवानन्नादो भवति, महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्षसेन
महान् कीर्त्या ।

(तैत्तिरीय भृगुवक्त्रा ऋ १०)

२५ धर्मस्कन्धाः ।

॥२५॥

अथो धर्मस्कन्धा । यज्ञोऽयथन दानमिति प्रथम । तत्र एव द्वितीय ।
ब्रह्मचार्याचार्यकुन्वासौ तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवमान्यन् । सर्वे
एते दुष्यन्तेना भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽसक्तत्वमेति ।

प्रजापतिराकानभ्यतपत् । तेभ्योऽभिनसेभ्यस्त्रयी विद्या संप्राप्तवान् ।
तामभ्यतपत् । तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि संप्राप्तवन्तः । भूर्भुव
न्विरिति । तान्यभ्यतपत् । तेभ्योऽभिनसेभ्य उँकार संप्राप्तवान् तद्यथा
शकुना सर्पाणि पर्णानि सतृणान्येवमोसारेण सर्वा वाक् सतृण्या । उँकार
एवमेव सर्वमोसारेण एवेव । सर्वम् ।

(छांदाय, अ ४ गट ४३)

२६ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ।

॥ २६ ॥

सर्वं खल्विदं यत्र तज्जगन्निति । शान्त उपसीत । अथ खलु ननु
मय पुरुष । यथा ऋतुस्मिहोत्रे भवति तथेव प्रेत्य भवति । म ननु कुर्वति ।
मनोमग, प्राणदारीग भारूप, मत्स्यमारूप, आकाशात्मा, मयस्मा सर्वं
काम, सर्वमन्त्र सर्वमन्त्र सर्वमिदमभ्यात् । अवासी अनादर एव न

आत्मान्तर्हृदये । अणीयान्त्रीहोरा, यवाद्वा, मर्षपाद्वा, श्यामराद्वा, श्यामर
तण्डुलाद्वा, एष म आत्मान्तर्हृदये । ज्यायान्मृधिन्या, ज्यायानन्तरिक्षात्,
ज्यायान्दिव, ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य, सर्वरसा, सर्वकाम, सर्वगन्ध,
सर्वरस, सर्वमिदमभ्यात्, अवासी अनादर एष म आत्मान्तर्हृदये । एत
द्वह । ' एतमित प्रेत्याभिभूवितास्मीति ' यस्य श्यादद्वा न विधिकित्ता
अन्तीति ' ह म्माह शाण्डिल्य शाण्डिल्य ॥

(उदात्त अ ३ ग १४)

२७ सवनानि ।

पुरयो वाव यज्ञ । तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातः सवनम् ।
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । गायत्र प्रातः सवनम् । तदस्य वमवोऽन्वायत्ता ।
प्राणा वाव वमव, एते हीदः सर्व वामयन्ति । त चेदेतस्मिन्वयमि विधि
दुपतपेत्स ब्रह्मा प्राणा वमव इद मे प्रातः सवन मा यन्दिनः सवनम्
नुमन्तनुतेति । माह प्राणाना वमना मये यज्ञो विलोप्सीयेति । उद्धव
तत एत्यगदो ह भवति ।

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्मा यन्दिनः सवनम् ।
चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । त्रिष्टुप् मा यन्दिनः सवनम् । तदस्य
रुद्रा अन्वायत्ता । प्राणा वाव रुद्रा एते हीदः सर्व रौद्रयन्ति ।
त चेदेतस्मिन्वयमि विधितुपतपेत्स ब्रह्मा— प्राणा रुद्रा इद मे
मा यन्दिनः सवन तृतीयसवनमनुमन्तनुतेति । माह प्राणाना रुद्राणा
मये यज्ञो विलोप्सीयेति । उद्धव तत एत्यगदो ह भवति ।

अथ यान्यष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयमवनम् । अष्टचत्वारिं
शदक्षरा जगती । जगत् तृतीयमवनम् । तदस्यादित्या अन्वायत्ता ।
प्राणा वावादित्या, एते हीदः सर्वमाददते । त चेदेतस्मिन्वयमि विधितुपतपेत्स

ब्रूयात्—‘प्राण्या आदित्या इदं मे तृतीयमवचनमायुरनुमन्तनुतेति । माह प्राणानामादित्यानां भये यज्ञो विलोप्येति । उद्धेव तत एत्यगदो हव भवति ।

एतद्ध अथ तद्विद्वानाह महिदाम ऐतरेयं स किं स एतदुपतपमि योऽहमनेन न प्रेत्यामीति । स ह षोडश वर्षशतमजीवन् । स ह षोडश वर्षशतं जीवति य एव नेद ।

(छादाम् अ ३ खट १५)

२८ आत्मशुद्धिः ।

प्राचीनशालं आपमन्यव, सत्ययज्ञं पोलुपि, मन्दगुप्तो भाह्वेयः, जनं शार्ङ्गमथ्यं वृष्टिं आश्वतराश्विस्ते हने महाशालं महाश्रोत्रिया समेत्य मामा मा वनु । को नु आमा, किं ब्रूयेति ।

ते ह मपादय्यावन्तु उद्दालको वै भगवन्तोऽमारणि सप्रतीममान्मान वैश्वानरमयेति । न० हन्ताभ्यागच्छमेति । त० हाभ्याजम् ।

स ह मपादय्यावन्तु ‘प्रच्यन्ति मामिमे महाशालं महाश्रोत्रिया नेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये । हन्ताहमन्यमभ्यनुशामासीति ।

तान्हेताम अश्वपतिर्व भगवन्तोऽय ईकेय सप्रतीममान्मान वैश्वानरमयेति । न० हन्ताभ्यागच्छमेति । त० हाभ्याजम् । तेभ्यो ह प्रोक्षेभ्य पृथग्दर्शणि शक्याचकार । स ह प्रातः सजिहान उवाच ।

• न मे स्मेनो जनपदे न रदयो न मद्यप ।

ना नाहिनाग्निर्नाविद्वालं स्त्रीर्गं म्रियिणीं मुन ॥

यक्ष्ममाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि । शार्ङ्गैर्नृणां तन्विजे च न दाम्भ्यामि तावद् भगवन्म्यो दाम्यामि । वमन्तु भगवन् इति ।

ते होतु ' येन हवार्थन पुरुषश्चेत्तः हव वदेन् । आत्मानमेवेम
प्राधानरः सप्रन्य येपि । तमेव नो ब्रूहीति ' .

तान्होवाच ' प्रातरं प्रतिवक्तामसीति ' । ते ह समित्पाणय पूर्वाह्ने
प्रतिनक्रमिरे । तान्दानुषर्नयैवैतदुवाच ।

(छांदोग्य अ. ५ सूत्र ११)

२९ मनः प्राणो वाक् च ।

अन्नमक्षितं त्रेधा विधीयते । तस्य य स्यविष्टो गतु स पुरीष
भवति, यो मयमन्तन्मासम योऽणिष्ठस्तन्मन । आप पीतात्रेधा
विधीयन्ते । तामां य स्यविष्टो गतुस्तन्मूत्र भवति यो मयमन्तलोहितम्,
योऽणिष्ठ स प्राण । तेजोऽक्षितं त्रेधा विधीयते । तस्य य स्यविष्टो वातु-
स्तदग्नि भवति यो मयम स मज्जा योऽणिष्ठ सा वाक् । अन्नमयः हि
सौम्य मन आपोमय प्राण तेजोमयी वागिति ' .

• भूय एव सा भगवान्विज्ञापयन्ति ' .

• तथा सोम्येति होवाच । दक्ष सोम्य मयमानस्य योऽणि
मा स ऊर्ध्वं समुदीपति, नन्मर्धिर्भवति । एतमेव म्लु सोम्यान्न स्वादयमान
प्य योऽणिमा स ऊर्ध्वं समुदीपति, तन्मनो भवति । अपासोम्य पीयमाना
ना योऽणिमा स ऊर्ध्वं समुदीपति, ॥ प्राणो भवति । तेजस सोम्यादयमा
नस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वं स मुदीपति, सा वाग्भवति । अन्नमयः हि
सौम्य मन आपोमय प्राण, तेजोमयी वागिति ' .

• भूय एव सा भगवान्विज्ञापयन्ति ' .

• तथा सोम्येति होवाच ' षोडशसुल सोम्य पुरुष । पञ्चदशा
हानि माशी, कामाय पितृ । आपोमय प्राणो न पित्रनो विच्छेत्स्यत इति ' .

स ह पञ्चदशाहानि नाज । अथ हैनमुपममाद • किं ब्रवीमि
यो इति ।

• अत्र मोक्ष्य यज्ञ-पि मामार्नानि ।

स होवाच • न वै मा प्रतिषाम्नि भो इति ।

न० होवाच • यथा मोक्ष्य महतोऽभ्याहितम्यैकपङ्क्तार मन्त्रोत्तमात्र
परिशिष्ट म्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेत् । एव० मोक्ष्य ते षोडशाना ग्ल-
नामेका कलानिशिष्टा म्यात्तयत्तर्हि वेदान्तानुभवमि । अशानाय मे विज्ञाम्य
मीनि ।

स हाशाय हैनमुपममाद । न० ह शक्तिरूपप्रपञ्च सर्व-ह प्रतिपेदे ।

न० होवाच • यथा मोक्ष्य महतोऽभ्याहितम्यैकपङ्क्तार मन्त्रोत्तमात्र
परिशिष्ट न तृणरूपममाधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत्, एव० मोक्ष्य
ने षोडशाना कलानामेका शिष्टाभूम्याऽन्तेनोपममाहिता प्राज्वलितयत्तर्हि
वेदान्तमुभवमि । अजमय-हि मोक्ष्य मन • आपोमय प्राण • तेजोमयी
वागिति ।

तद्वाम्य विजज्ञानिति विजज्ञानिति ॥

(अन्तोव अत्राप २ न • ६-७)

३० तत्त्वमसि श्वेतकेतो ।

• यथा मोक्ष्य यज्ञमुपकृतो निवृत्तिरिति । नानाव्यक्ताना वृक्षाणां
रमान्ममवहारमेवनां रम्यममगानि, ने यथा नृप न विवेक रम्यन्तेऽमुप्याह
वृक्षस्य रमोऽभ्यमुप्याह वृक्षस्य रमोऽर्मीनि, एवमेव मन्त्र मोक्ष्येण । सर्व
प्रजा मति मयय न विदुः मति मययामह इति । न इह न्यायो वा । मि०
हो वा, वृक्षो वा, पशवो वा, नृपि वा, पतंगो वा, इन्द्रो वा, मयरो वा

यद्यद्भवन्ति तदामवन्ति । स य एषोऽणिमा, एतदात्म्यम्, इदं सर्वं तत्पत्यम्, म आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

‘ भूय एव मा भगवान्विज्ञापयस्विति । ’

‘ तथा सोम्येति ’ होवाच • इमा सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यम्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्य । ताः समुद्रात्ममुद्रमेवापियन्ति, स समुद्र एव भवति, ता यथा तत्र न विदुः -- इयमहमर्मायमहमस्मीति -- एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः -- सत आगच्छमह इति । न इह व्याघ्रो वा, मिश्रो वा, वृको वा, त्राहो वा, कीटो वा, पतंगो वा, दंशो वा, मशको वा, यद्यद्भवन्ति तदामवन्ति । स य एषोऽणिमैतदात्म्यम् । इदं सर्वं तत्पत्यम् । म आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

‘ भूय एव मा भगवान् विज्ञापयस्विति । ’

‘ तथा सोम्येति ’ होवाच • अम्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्त्याग्नीवन् श्वेत्, यो मयेऽभ्याहन्त्याग्नीवन् श्वेत्, योऽग्नेऽभ्याहन्त्याग्नीवन् श्वेत् । स एष जीवेनात्मनानुप्रभुतः पेषयमानो मोहमानमिच्छति । अम्य यदेकाः शाखाः जीवो नष्टात्यथ मा शुष्यति, द्वितीयाः नष्टात्यथ सा शुष्यति, तृतीयाः नष्टात्यथ मा शुष्यति, सर्वे नष्टाति सर्वे शुष्यन्ति । एवमेव खलु सोम्य विद्धीति । होवाच • जीवोपेतः श्वेतः श्वेतोऽत्रियते, न जीवोऽत्रियते । इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यम् । इदं सर्वं तत्पत्यम् । म आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

‘ भूय एव मा भगवान्विज्ञापयस्विति । ’

‘ तथा सोम्येति ’ होवाच • न्यग्रोधफलमन आहरेति । • इदं भगव इति ।

‘ विन्वीति ’ । • भिन्न भगव इति ।

‘ विमत्र पश्यमीति ’ । • अण्व इवेमा घाना भगव इति ।

‘ आमामद्वेका विन्वीति ’ । • भिन्ना भगव इति ।

‘ विमत्र पश्यमीति ’ । • न विन्वन भगव इति ।

त० होवाच • ये वे सोम्यैतमणिमान न निभाल्यमे. एतस्यै
मायैपोऽणिम एव महान्यप्रोधमिति । श्रद्धस्व सोम्येति '

• म य एणोऽणिमेतदात्म्यम् । इदं सर्वं तन्मत्यम् • म आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

• भूय एव मा भगवान् विज्ञापयस्विति '

• तथा सोम्येति ' होवाच • लक्षणमेतदुक्तेऽवधारय. अथ मा प्रात
रपसीदथा इति • म ह तथा चकार ।

त० होवाच • यदोषा लक्षणमुक्तेऽवावा अहं तदाहंनि '
तदावमृदय न विवेक । तथा त्रिर्लोकमेव ।

• 'अहम्यान्नादाचामेति '

• कथमिति ' । • लक्षणमिति '

• 'मयादाचामेति ' । • कथमिति ' । • लक्षणमिति '

• 'अन्नादाचामेति ' । • कथमिति ' । • लक्षणमिति '

• अभिप्रादर्शनं य मोषमीदृशा इति '

तद्ध तथा चकार • तच्छब्दस्मृतये ।

त० होवाच • अत्र वाच रि० मन् । सोम्य न निभाल्यमेऽग्रैव
सिरेति '

• म य एणोऽणिमेतदात्म्यम् । इदं सर्वं तन्मत्यम् • म आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति '

• भूय एव मा भगवान्विज्ञापयस्विति '

• तथा सोम्येति ' होवाच • यथा सोम्य पुराण गन्धर्वेभ्योऽधि
नदत्तमानोय न ततोऽनिने निमृजन्. य यथा तथ प्राद्वत् उद्वदा
अगदत्वा प्रत्यद्वत् प्रमायीन अधिनद्वत् आनोतो ऽभिनद्वत्तो
सिमृष्ट • तस्य यथाभिनहन प्रमृज्य प्रमृजान् • एता दिना गन्धर्वा
एता दिना प्रनेति ' म आमादृशामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धर्वेभ्योऽधि

चेत । एवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद । तस्य तावदेव चिर यावन्न विमोक्षे,
अथ सप्तम्य इति

म य एषोऽणिमैतदात्म्यम् । इदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वम
सि श्वेतकेतो इति

भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति

तथा मोक्ष्येति होवाच पुरुषं मोक्ष्योतोपतापिनं ज्ञातय
पर्युपासते ' जानामि मा जानामि मार्षित ' । तस्य यावन्न वाङ् मनसि
मपद्यते मन प्राणे, प्राणस्तेजसि तेन परम्या देवताया तावज्जानाति । अथ
यन्मय वाङ् मनसि मपद्यते मन प्राणे, प्राणस्तेजसि तेन परम्या देवता
यामथ न जानाति । '

म य एषोऽणिमैतदात्म्यम् । न सर्वं तत्सत्यं स आत्मा,
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति '

भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति

तथा मोक्ष्येति होवाच ' पुरुषं मोक्ष्योत हस्तगृहीतमानयन्नि
अपहार्पात् स्तेयमकार्पात् परशुमर्मे तपनेति । म यन्नि तस्य कदा
भवति तत एवानतमात्मानं दुरते । सोऽनृणाभिर्मनोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय
परशु तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते । अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत
एव मन्थमात्मानं दुरते । स सत्याभिसन्ध सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशु
तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ नृच्यते ।

म यथा तत्त नादाद्येत । एतदात्म्यम् । इदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा, तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति '

तद्वाक्यं विनञ्जाविति विनञ्जाविति ।

(छादम्य अ ६ म * १५)

३१ अतिवादः ।

प्राणो वा आशाया भूयान् । यथा वा अरा नामौ समर्पिता एवम्
 म्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितम् । प्राण प्राणेन याति, प्राण प्राण ददाति,
 प्राणाय ददाति । प्राणो ह पिता. प्राणो माता. प्राणो भ्राता. प्राण स्वमा,
 प्राण आचार्य. प्राणो ब्राह्मण । स यदि पितर वा, मातर वा, भ्रातर
 वा, स्वमार वा, आचार्य वा, ब्राह्मण वा किञ्चिद् भृशमिव प्रत्याह ' धिक्-
 त्वाऽस्तु ' इत्येवैनमाहु ' पितृहा वै त्वमसि, मातृहा वै त्वमसि, भ्रातृहा
 वै त्वमसि, स्वमहा वै त्वमसि, आचार्यहा वै त्वमसि. ब्राह्मणहा वै त्वमसीति ।

अथ यद्यप्येनानुक्तान्प्राणान् शूलन ममास न्यतिष दहेत्, नैवेन
 ध्रुपु ' पितृहामीनि ' न ' मातृहामीनि ' न ' भ्रातृहामीनि ' न ' स्व
 मृहामीनि ' न ' आचार्यहामीनि ' न ' ब्राह्मणहामीनि ' । प्राणो होवै
 नानि सर्वाणि भवति । स वा एष एव पश्यन्नेव मन्वान एव विज्ञानवति
 दादी भवति । न वेद्गु ' अतिवाद्यमीनि ' ' अतिवाद्यमीति ' ब्रूयान् ।
 नपह्नुत ।

(छादग्न ध. ३ गृह १५)

३२ ब्रह्मचर्यमेव तत् ।

अथ यद्यस्य इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण होव यो
 ज्ञाता त विन्दते । अथ यद्विष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण
 होरेष्टात्मानमनुविन्दते । अथ यत्पन्थायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ।
 ब्रह्मचर्येण होव मन आत्मनश्चाण विन्दते । अथ यन्मानमित्याचक्षते
 ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण होवात्मानमनुविष्ट मनुते । अथ यद्वक्त्रा
 कायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । एष त्वात्मा न नश्यति य ब्रह्मचर्येण-

सुविन्दते । अथ गृह्यण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव नन् । तदरश्च ह वै
पुण्यश्चार्णवा उदगनेरे तृतीयम्यामितो द्विदि, तर्पर मर्दय ५ मर , तत्तश्चत्य
मोममवन , नदपराजिना पूर्वब्रह्मण प्रभुविमित हिण्णमयम् । तद्य
एवेतावर च पुण्य चार्णवा प्रसन्नोक्ते ब्रह्मचर्यणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्म
लोहमेवैष मयपु लोहेषु कामचागे भवति ।

(छात्राय व ८ गण्ड ०)

३३ चातुर्वर्ण्यम् ।

ॐ नमः

प्रत्ये वा इत्यस्य आर्मान्तेऽमेव । तदेव मल व्यभवन् । नच्छेयो
रूपमत्यमजन भवम् । यान्येतानि तेषां सप्तार्णान्द्रो वरुण मोमो रुद्र
पर्मन्यो यमो सत्युरीशान इति । तस्मान् सप्तारण्यं नास्ति । तस्माद्ब्राह्मण
सत्रियमस्मादुपान्ते राजमूये । सत्र एव तत्प्रज्ञो नवानि । मेषा भव य
योनिर्यद्वा । तस्माद्यत्रपि राजा परमता गच्छति ब्रह्मवातन उपनिश्च
यति । म्वा योनि य उ एन हि नस्ति म्वा म योनिमच्छति । म
पापीयान् भवति यथा त्रेधा म- हि-मि-वा ।

म नव व्यभवन् । म विश्वमजनत । यान्येतानि देवजातानि गणश
आत्मायने वमवो रुद्रा आदित्या विद्येतेवा मन्त इति ।

म नव व्यभवन् । म शास्त्र वणमजनत पूषणम् । त्व व पूषा ।
त्य ५ ही ० मर्ष दृष्यानि गन्ति किञ्च ।

म नव व्यभवन् । नच्छेयोरूपमत्यमजन धर्मम् । तदेतत् सत्रम्य
सत्रम् । यद्गमन्मन्मापर नास्ति । अतो अवर्णयान् वर्णीया-गमाश ५
मने वमण, यथा राजेवम् ।

यो वै स वर्म सत्यं वै नत् । तस्मात्सन्त्य वदन्तमाहुर्मं वदतीति
धर्मं वा वदन्त्यं सत्यं वदतीति । एतद्वैवेत्तदुभयं भवति ।

(वदन्तारण्यक अ १ ब्रा ६ मन् ११ ११)

३४ मधु

इयं पृथिवी संवेषा भूतानां मधु । अयं पृथिव्यं सर्वाणि भूतानि
मधु । यश्चायमम्या पृथिव्या तेजोमयोऽमृतमयं पुरुष यश्चायमयात्म-
शास्त्रीरग्नेतेजोमयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम् इदं
ब्रह्म इदं सर्वम् । इमां वापि संवेषां भूतानां मधु । आमांसाः सर्वाणि
भूतानि मधु । यश्चायमाम्बुजं तेजोमयोऽमृतमयं पुरुष यश्चायमयात्म-
रैतमग्नेतेजोमयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम् इदं ब्रह्म,
इदं सर्वम् । अयमपि संवेषां भूतानां मधु, अयमग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन्नशौ तेजोमयोऽमृतमयं पुरुष, यश्चायमयात्म वाइभयमग्ने-
मयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम्, इदं ब्रह्म इदं
सर्वम् । अयं वायुः संवेषां भूतानां मधु । अयं वायोः सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमाम्बिन्ध्याय तेजोमयोऽमृतमयं पुरुष, यश्चायमयात्म प्राणमग्ने-
मयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम् इदं ब्रह्म, इदं
सर्वम् ।

अयमाकाशः संवेषां भूतानां मधु । अयमाकाशस्य सर्वाणि भूतानि
मधु । यश्चायमाम्बिकाशे तेजोमयोऽमृतमयं पुरुष यश्चायमयात्म-
हृद्याकाशमग्नेतेजोमयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम्
इदं ब्रह्म, इदं सर्वम् । अयं वर्म संवेषां भूतानां मधु । अयं वर्मस्य
सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमाम्बिन्ध्याय तेजोमयोऽमृतमयं पुरुष यश्चाय-
मयात्म धर्ममग्नेतेजोमयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम्
इदं ब्रह्म, इदं सर्वम् । इदं सत्यं संवेषां भूतानां मधु, अयं सत्यस्य

सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमग्निन्मृत्यो तेजोमयोऽमृतमय पुरुष , यश्चाय-
मव्यात्मः सत्यन्तेजोमयोऽमृतमय पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृ-
तम्, इदं ब्रह्म, इदं सर्वम् ।

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु, अम्यात्मन सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमग्निनात्मानि तेजोमयोऽमृतमय पुरुष , यश्चायमात्मा तेजोमयोऽ-
मृतमय पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम्, इदं ब्रह्म, इदं सर्वम् ।
स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामविपति , सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा
रथनाभौ च रथनेमौ चारा सर्वे समापिता , एवमेवाग्निनात्मनि सर्वाणि
भूतानि, सर्वे देवा , सर्वे लोका , सर्वे प्राणा , सर्व एत आत्मन समापिता ।

इदं वै तन्मु ऽयदडापर्वणोऽग्निम्यामुवाच ।

(बृहदा अ २, ब्राह्मण ५ मन्त्र १ ४, १०-१०, १४ १८)

३५ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ॐ मुक्तेशा च भारद्वाज , शैब्यश्च सत्यशाम , सार्वपाणी च
गार्ग्य , ऋशत्यश्चाश्वलायन , भार्गवो वेदार्भि , कबन्धी कात्यायनरते हने
ऋतपरा ऋनिष्ठा पर ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ।
ते ॥ ममित्पाणयो भगवन्त पिप्पलादमुपमन्त्रा । तान्ह म ऋषिरुवाच भूय
एव तपसा ब्रह्मन्वेयं श्रद्धया मवत्सर संवत्स्यथ , यथाशाम प्रश्नान्पूज्य ।
यन्नि विज्ञास्याम सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ।

अथ हन भार्गवो वेदार्भि पप्रच्छ । भगवान्, नृत्येव देवा प्रजा
विधायन्ते, कतर एतत्प्रशान्ते, न पुनरेषा वरिष्ठ इति ।

तस्मै स होवाच ' आशो ह वा एष देवो वायु , अग्नि , अह्न ,
पृथिवी , वाक् मन , चक्षु , श्रोत्र च । ते प्रशस्त्याभिवदन्ति । वयमेतद्वा
णमवष्टम्य विधारयाम । ' तान्वरिष्ठ प्राण उवाच ' मा मोहमापद्य ।

अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविमर्ज्यतद्वाणमवष्टम्यविधारयामीति । तेऽश्वद्व
धाना बभूवुः । सोऽभिमानादूर्ध्वमुखमत इव । तस्मिन्नुत्क्रामत्यग्नेरे सर्वं
एवोक्तामन्ते, तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वं एव प्रतिष्ठन्ते । तत्राग्रा मक्षिरा
मधुकरराजानमुक्तामन्त मर्वा एवोक्तामन्ते एवमस्मिञ्च प्रतिष्ठमाने मर्वा
एव प्रतिष्ठन्ते । एष वायुः, मनश्चक्षुः, श्रोत्रं च ते प्रीता प्राणं स्तुवन्ति ।
' एषोऽग्निस्तपति, एष सूर्य एष पर्जन्यो मघवान्, एष वायुः, एष
पृथिवी, रयि इव मद्रसञ्चावृतं च यत् । '

अरा इव रथनाभा प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
ऋचो यजूषि धामानि यज्ञं हनन् ब्रह्म च ॥
प्रजापतिश्चरामि गर्भे त्र्यम्बकं प्रतिनायमे ।
तुभ्यं प्राणं प्रजास्त्विमा वञ्चि हरन्ति यं प्राणं प्रतितिष्ठमि ॥
देवानामामि वक्षिणम् पितृणां प्रथमां मवा ।
नरपीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरमासि ॥
इन्द्रस्य प्राणं तेनमा रद्वोऽमि परिरक्षिता ।
त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्य ज्योतिषापति ॥
यत्नं स्वमभिवर्धयाम्येमां प्राणं ते प्रजा ।
आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायाज्ञं भविष्यतीति ॥
जात्यन्तं प्राणं कृत्स्नपित्ता विश्वस्य मत्पति ।
वयमाद्यस्य दातारं पिता त्वं मामाश्विन ॥
या ते ननुर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।
यानं मनसि भन्तता क्षिवा ता पुर मोत्कर्मा ॥
प्राणम्येदं नमो सर्वं त्रिष्टिबे यत्प्रतिष्ठितम् ।
मातेव पुराणं रक्षस्व त्रींश्च प्रजा च विभेहि इति ॥
अथ ह्येनं शैमन्यश्रावणायनं पथः ३

‘ भगवन्, कुत एष प्राणो जायते, कथमायात्यस्मिञ्छरीरे, आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रतिष्ठते, केनोत्क्रमते, कथं बाह्यमभियत्ते कथमन्यात्ममिति ’ । तस्मै स होवाच ‘ अति पश्चानृच्छामि । ब्राह्मि-
ष्टोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि । आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे
छायेतस्मिन्नेतदाततम् । मनोविकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे । यथा सन्नादेवाधि-
कृतान्विनिर्गुक्ते “ एतान्प्राणानेतान्प्राणानवितिष्ठन्वेति ” एवमेवैष प्राण
इतरान्प्राणानृच्छकृद्गोत्रं संनिवृत्ते ।

यद्यित्तेनैष प्राणमायाति । प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथा-
संकल्पितं लोकं नयति । य एव विद्वान्प्राणं वेद । न हाम्य प्रज्ञा हीयते,
अमृतो भवति । तदेव श्लोक -

उत्पत्तिमार्यानि स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ।

अन्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते ।

विज्ञायामृतमश्नुते इति ’ ॥

अथ हैनं मुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । ‘ भगवन्, हिरण्यनाभः
कांसल्यो राजपुत्रो भामुपेत्येतं प्रश्नमृच्छत् । “ षोडशकुलं भारद्वाज पुरुषं
वेत्थ ” । तमहं कुमारमब्रुवम् “ नाहमिमं वेद । यद्यहमिममवेदिषं कथं
ते नावक्ष्यमिति । समूलो वा एष परिशुष्यति, योऽनृतमभिवदति । तस्मा-
न्नाहमनृतं वक्तुम् ” । स तूष्णीं रथमारुह्य प्रव्रजान् । त त्वा पृच्छामि
कांसो पुरुष इति । ’

तस्मै स होवान् ‘ इहैवान्तं शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेता.
षोडशकुलं प्रभवन्तीति । स ईक्षावके ‘ काम्पिलहमुक्त्वान्तं उत्क्रान्तो भवि-
ष्यामि, कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ’ । स प्राणममृतं, प्राणाच्छ-
स्त्राम्, रतम्, आयुः, ज्योतिः, आपः, पृथिवी, इन्द्रियम्, मनः, अन्नम्, अन्नाद्वीर्य-
म्, तपः, मन्त्रः, कर्मलोकः, लोकैषु च नाम च । स यथेमा नद्य म्यन्द-
माना. समुद्रायणा. समुद्रं प्राप्यात्मं गच्छन्ति । भियेते नामा नामरूपे,
समुद्र इत्येव प्रोच्यते । एवमेवाम्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशसन्ध्या पुरुषायणाः

पुरुष प्राप्न्यास्त गच्छन्ति । भिद्येते तासां नामरूपे, पुरुष उत्प्रेय प्रोच्यते ।
स एषोऽक्लोऽमृतो भवति तदेष श्लोक —

अरा इव रथनाभौ सख यस्मिन्प्रातिष्ठिता ।
त वेद्य पुरुष वेद यथा मा वो मृत्यु परिन्ध्या । इति
तान्होवाच ' एतावदेवाहमेतत्पर ब्रह्म वेद । नात परमस्तीति ' ।
ते तमर्चयन्त ' त्व हि न पिता योऽस्माकमविद्याया पर पार तार
यसीति ' । नम परमन्मृषिम्यो नम परमन्मृषिम्य ।

(प्रश्नोपनिषद्, प्रश्न १ मंत्र १—७ प्रश्न २, म.
३, म, १—४, १०—११ म, ६)

३६ ब्रह्मजिज्ञासा ।

ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति -

वि कारण ब्रह्म कुन स्म नाता नीवाम तेन च न सप्रतिष्ठा ।
अधिष्ठिता तेन सुखेतेरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो यक्माम् ॥
काल स्वभावो नियतिर्घटच्छ भूतानि योनि पुरुष इति चिन्त्यम् ।
मयोग एषा न त्वात्मभागादात्माप्यनीश सुखदुःखहेतो ॥
ने यानयोगेमानुगता अपश्यन्तेवात्मशक्तिं स्वगुणान्मृदाम् ।
य रागणानि निविलानि तानि राज्ञात्मयुक्तान्यधिष्ठयेत् ॥

* * * * *

एतज्ज्ञेय नित्यमेवात्ममम्य नात पर वेदिनश्च हि किंचित् ।
मोक्षा योग्य प्रेरिताश्च न मत्वा सर्वं शोचन्ति विदः प्रहमेवत् ।

* * * * *

म्यदेहमराणि कृत्वा प्रणव चोत्तरारणिम् ।
 ध्याननिर्मथनाभ्यासादेव पश्येन्निगूढवत् ॥
 तिलेषु तैल दधनीव मपिराप श्रोतम्बरणीषु चाग्नि ।
 एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैव तपसा योऽनुब्रूयति ॥
 सर्वव्यापिनमात्मान क्षीरे सपिरिवापितम् ।
 आत्मविद्यातपोमूल तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥ तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥
 (श्वेताश्वतर अ १)

३७ राजयोगः ।

पृथि याप्तेजोऽनिलम्भे समुत्थिते पञ्चात्मके गोगुणे प्रवृत्ते ।
 न तस्य रोगो न जरा न मृत्यु प्राप्तस्य योगाग्निमय शरीरम् ॥
 हृत्तुत्वमारोग्यमलोलुपत्व वर्णप्रमाद मरमौष्ठव च ।
 गन्ध शुभो मूत्रपुरीषमल्प योगप्रवृत्ति प्रथमा कर्त्तुः ॥
 यथैव बिम्ब मृदयोपगृह्य तेजोमय भ्रान्ते तत्सुधातम् ।
 तद्वात्मतत्त्व प्रममीक्ष्य देही एव कृतार्थो भवते शीतशोक ॥

* * * *

यो देवोऽग्रां योऽप्सु यो विश्व भुवनमाविवेश ।
 य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नम ॥
 शृण्वन्तु त्रिष्टे अमृतस्य पुत्रा आये भामानि त्रिव्यानि तस्यु ।
 वेदाहमेत पुरुष महान्तमादित्यवर्ण तमस परस्तात् ॥
 तमेव विद्विनातिमृत्युमेति नान्य पथा विद्यतेऽयनाय ॥

(श्वेताश्वतर अ २, २)

३८ विराड्वर्णनम्

सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात् ।
 स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशागुलम् ॥
 पुरुष एवेद- सर्वं यद्भूत यच्च भव्यम् ।
 उतामृतत्वम्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥
 सर्वत पाणिपाद तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
 सर्वत श्रुतिमहलोके सर्वमागृत्य तिष्ठति ॥
 मबन्द्रियगुणाभास मबेन्द्रियविवर्जितम् ।
 सर्वम्ब प्रभुर्मीशान सर्वम्य शरण बृहत ॥
 अग्नाग्निपादो ज्वनो ग्रहीता पश्यत्यक्षु स शृणोत्यर्णम् ।
 स केसि वेद्य न च तम्यान्ति केता तमाहुरग्न्य पुरुष महान्तम् ॥
 अणोरणीषान्महतो महीयानात्मा गुहाया निहतोम्य जन्तो ।
 नमरुतु पश्यति रीतशोको धातु प्रमादान्महिमानमीशम् ।

(अथा इतर अ ३)

३९ ब्रह्मोपासना ।

माया तु प्रकृति विद्यान्मायिन तु महेश्वरम् ।
 तम्यावयवमूर्तान्तु न्यास सर्वमिदं जगत् ॥
 यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रदो महर्षि ।
 हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानम् नो बुद्ध्या शुभया मयुनक्तु ॥
 नैनमूर्ध्व न तिर्यक् न मध्ये परिजग्रभन् ।
 न तस्य प्रतिमा अस्ति यम्य नाम महद्यश ॥

न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतामृतं भवन्ति ॥
मा न म्लोके तनये मा न आयुषि मा नो गोपु मा नो अश्वेषु रीरिषु
वीराण्मा नो रुद्र भामिनोऽववीर्हविष्मन्त सदमित्त्वा इवामहे ॥

* * * *

एतौ वशी निष्क्रियाणां बहुनामेकं बीजं बहुधा य करोति ।
तमात्मन्थ येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतराणाम् ॥
यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तच्छ्रेयसेवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशान्ते महात्मन ।
प्रकाशान्ते महात्मन इति ॥

सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
सपश्यन् ध्रुवं परमं याति नान्येन हेतुना ।

(श्वेताश्वतर ॥ ४, २, - वैचक्ष्ण्य म. १०)

४० तदहरेव प्रव्रजेत् ।

अथ ह्येन जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच ।

‘ भगवन्, सन्यासं ब्रूहीति ’

स होवाच याज्ञवल्क्यः ‘ ब्रह्मचर्यं परिसम्प्राप्य गृही भवेत् । गृही
भूत्वा वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादिव प्रव्रजेद् गृ-
हाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरवर्त्ता वा व्रती वा म्नातको वाऽम्नातको वा, उत्सला-
शिको वा गृदहरेव विव्रजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ।

(जवालोपनिषद् म. ४)

४१ गर्भवैराग्यं ।

पूर्वयोनिमहस्याणि दृष्ट्वा चैव ततो मया ।
 आहारा विविधा भुक्ता पीता नानाविधा स्तना ॥
 ज्ञानश्चैव सतश्चैव जन्म चैव पुन पुन ।
 यन्मया परिननम्याथ वृत कर्म शुभाशुभम् ॥
 एकाकी तेन दह्येऽहं गताम्ने फल्भोगिन ।
 अहो दुःखोदगैः मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ॥
 यदि योन्या प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरम् ।
 अनुभक्षयकर्तारं फलमुत्तिप्रदायकम् ॥
 यदि योन्या प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये नारायणम् ।
 अनुभक्षयकर्तारं फलमुत्तिप्रदायकम् ॥
 यदि योन्या प्रमुच्येऽहं तत्प्राप्ये योगमप्यसे ।
 अनुभक्षयकर्तारं फलमुत्तिप्रदायकम् ॥
 यदि योन्या प्रमुच्यामि व्याये ब्रह्म सनातनम् ॥

अथ योनिद्वारं संप्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन ज्ञातमा
 ब्रह्म वैष्णवेन वायुना संप्रसस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि, न च कर्म शुभा
 शुभं विन्दति ॥

(गङ्गाधरनिबद्ध मंत्र ४)

४२ कर्तारं विद्यात् ।

न वाचं विनिज्ञामीत वक्ता विद्यात्, न गन्धं विनिज्ञामीत घ्रातार
 विद्यात्, न रूपं विनिज्ञामीत रूपनिदं विद्यात्, न शब्दं विनिज्ञामीत

श्रोतारं विद्यात्; नान्नरसं विजिज्ञासीतान्नरसविज्ञातारं विद्यात्; न कर्म विजिज्ञासीत कर्तारं विद्यात्; न सुखदुःखे विजिज्ञासीत सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यात्; नानन्दं रतिं प्रजातिं विजिज्ञासीतानन्दम्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं विद्यात्; नेत्या विजिज्ञासीतैतारं विद्यात्; न मनो विजिज्ञासीत मन्तारं विद्यात् । ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञम्, दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यद्धि भूतमात्रा न म्युर्न प्रज्ञामात्रा म्युः; यद्वा प्रज्ञामात्रा न म्युर्न भूतमात्रा म्युः ।

[कौपीतकि अ. ३ म. ८]

४३ वासनामालिन्यम् ।

~ ~ ~ ~ ~

ह्येववासनया नन्तोः सास्त्रवासनयापि च ।
देहवासनया ज्ञानं यथावन्नय जायते ॥
शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् ।
पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥
गन्मान्तरशताभ्यन्ता मिथ्या मसारवासना ।
सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षियते कश्चित् ॥
अज्ञानमुभनाकारा घनाहंकारशालिनी ।
पुनर्जन्मद्वारी प्रोक्ता मलिना वामना बुध् ॥
अधीत्य चतुरो वेदान्तर्वशास्त्राण्यनेकश ।
ब्रह्मतत्त्वं न जानाति दूर्वा पाकरस यथा ॥

(मुक्तिकोपनिषद्)

४४ जन्मसाफल्यम् ।

~ ~ ~ ~ ~

ॐ ईशावाम्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्या जगत् ।
तेन त्यक्तेन मुञ्जीथा मा गृवः कम्य म्विद्धनम् ॥

पूर्वैवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः ममा ।
 एव त्वयि नान्यथेतोऽस्मि न नर्म लिप्यते नरे ॥
 अमुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृता ।
 तारस्ते प्रेत्यामिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना ॥
 तदेजति तत्रैजति तद्दूरे तद्वन्तिरे ।
 तदन्तरम्य सर्वम्य तदु सर्वम्याम्य बाह्यत ॥
 यन्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येषानुपश्यति ।
 सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विगिगुप्सते ॥
 यामिन्मर्षाणि भूतान्यात्मैवामृद्धिजानत ।
 नत्र को मोहः कः शोकः एतत्त्वमनुपश्यत ॥

स पर्यगाच्छुद्धमवायमत्रणमन्नाविरः शुद्धमपापविद्धम् ।
 कविर्मनीषी परिभूः स्वयभूर्यासात् यनोऽर्थान्न्यदधाच्छाश्वतीभ्यः ममाम्य ॥

अन्य तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुषामने ।
 तनो भूय इव ते नमो य उ विद्यायाः रता ॥

अन्यदेवाहुविद्ययान्यदाहुगविद्यया ।
 इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विवचक्षिरे ॥

विद्या चाविद्या च यस्मिन्दोभयः स ह ।
 अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते ॥

हिण्णयेन पात्रेण सत्यम्यापिहिन मुच्यते ।
 नत्वः पूषन्नपात्रेण सत्यमर्माय दृष्टये ॥

अमे नयः सुपथा राये अस्मान्निश्चानि तेन वयुजानि विद्वान् ।
 युयो यस्मिन्नुहुराणमेनो भूयिष्ठा ते नम उक्तिं विधेम ॥

४५ वंशः

- ५ -

अथ वंश । पौतिगार्गीपुत्र रात्यायनीपुत्रात्, कात्यायनीपुत्रो
 गौतमीपुत्रात्, गौतमीपुत्रो मारद्वानीपुत्रात्, भारद्वानीपुत्र पाराशरीपुत्रात्,
 पाराशरीपुत्र औपस्वतीपुत्रात्, आपस्वतीपुत्र पाराशरीपुत्रात्, पाराशरीपुत्र
 कात्यायनीपुत्रात्, रात्यायनीपुत्र कांशिनीपुत्रात्, कांशिनीपुत्र आलम्बी
 पुत्राच्च वेद्याघषडीपुत्राच्च, वेद्याघषडीपुत्र काष्ठीपुत्राच्च, काष्ठीपुत्राच्च
 कापीपुत्र आत्रेयीपुत्रात्, आत्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्रात्, गौतमीपुत्रो भार
 द्वानीपुत्रात्, भारद्वानीपुत्र पाराशरीपुत्रात्, पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्रात्,
 वात्सीपुत्र पाराशरीपुत्रात्, पाराशरीपुत्रो वाकीरणीपुत्रात्, वाकीरणी
 पुत्रो वाकीरणीपुत्रात्, वाकीरणीपुत्र आर्तभागीपुत्रात्, आर्तभागीपुत्र
 शौङ्गीपुत्रात्, शौङ्गीपुत्र साकृतीपुत्रात्, साकृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रात्,
 आलम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रात्, आलम्बीपुत्रो नायन्तीपुत्रात्, नायन्तीपु
 त्रो माण्डूकायनीपुत्रात्, माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रात्, माण्डूकीपुत्र
 शाण्डिलीपुत्रात्, शाण्डिलीपुत्रो राभीतरीपुत्रात्, राभीतरीपुत्रो भालुनीपुत्रात्,
 भालुनीपुत्र कौचिकीभ्याम्, कौचिकीपुत्रो वेदभृतीपुत्रात्, वेदभृतीपुत्र
 मार्गनेयीपुत्रात्, मार्गनेयीपुत्र प्राचीनयोगीपुत्रात्, प्राचीनयोगीपुत्र साजी
 वीपुत्रात्, साजीवीपुत्र प्राथीपुत्रादामुरि वामिन, प्राथीपुत्र आमुरायणात् ।
 आसुरायण आसुरे, आसुरियाक्षवल्क्यात्, याक्षवल्क्य उदात्तात्, उदात्त
 कोऽरुणात्, अरुण उपवेशे, उपवेशे रुध्रे, रुध्रिर्वाजश्रवस, वाजश्रवा
 जिह्वावतो नायोगात्, जिह्वावान्वाध्योगोऽसिताद्वार्यगणात्, असितो वार्यग
 णो हरितात्वश्यपात्, हरित वश्यष शिल्मात्वश्यपात्, शिल्प कश्यप कश्य
 पार्द्धेष्टवे । कश्यपो नैष्ठुर्विर्वाच, वागम्भिण्या, अभिण्यादित्यात् । आदित्या
 नीमानि शुक्रानि यन्मूत्रं वि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते । समान-

मा सोमवीपुत्रात्, मांजीवीपुत्रो माण्डूकायने, माण्डूकायनिर्माण्डव्यात्,
 माण्डव्यः कौत्सात्, कौत्सो माहित्ये, माहित्यिर्वाग्वक्तायणात्, वाग्वक्तायण
 शाण्डिल्यात्, शाण्डिल्यो वात्स्यात्, वात्स्य कुथ्रे, कुथ्रिर्यज्ञवल्की, यज्ञ-
 वल्की यज्ञात्, यज्ञवल्का राजन्मन्त्रायनस्तुराक्षवपेयात्, तुरः कावपेयः प्रजाप-
 ते, प्रजापतिर्व्रक्षणे, व्रक्ष मय्यम् । व्रक्षणे नम ॥ ॐ शान्तिः १ ॥

उपनिषदन्तर्गतानि सुभाषितानि ।

- १ समूहं वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति ।
- २ सत्यमेव जयति नानृतम् ।
- ३ नायमान्मा बलहर्निनं हृष्य ।
- ४ म्रियमाणं ब्रह्मयिदां धरिष्ठ ।
- ५ यान्यन्यद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि ।
- ६ अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्न तदुच्यते ।
- ७ असन्नेय स भवति असद् ब्रह्मेति चेद् वत् ।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्दे सन्तमेन ततो विदु ।
- ८ रसो व स । रस होषाय लब्ध्वा नर्दी भवति ।
- ९ युषा स्यान्साधुयुषाध्यायक । आशिष्ठो ब्रह्मिष्ठो बलिष्ठ ।
- १० अन्नं न निन्द्यात् । तद्भ्रतम् ।
- ११ यदेव विद्यया करोति अन्नयापनिपत्ता तद्वय वीर्यवस्तर भवति ।
- १२ न वै देवा अन्नंति न पियन्ति । यतदेचामृतं नृणां सृज्यन्ति ।
- १३ अथ नृणः क्रतुमय पुरष । यथा क्रतुरस्मिहोके पुरुषो भवति तथेत मेन्य भवति ।
- १४ पुरषो वाच गृह । अथ यस्तपो दानमार्जयमहिंसासत्यवच नमितिता अस्य दक्षिणा ।
- १५ तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशा इ यस्तै रमणीया योनिमा पद्येरन् । अथ य इह वपूयचरणा अभ्याशो ह यस्त कपूया रमणीया योनिमापद्येरन् ।
- १६ आचार्याद्वैदेव विद्या विदिता साधिष्ठ प्रापतीति ।
- १७ यद्य वाहनामविष्यन्न धर्मो नाधर्मो त्र्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु ।
- १८ तस्माद्ययपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तोत्रैर्यनमाहुः ।

अथ यद्यल्पाविशिष्टवान्भवति तस्मा एषोक्तं शुश्रूषन्ते ।

१९ तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांश इदंवे ते भवन्ति ।

२० यत्नं चायं विद्वानाह सृय ।

२१ यदा वै करोति, अथ निस्तिष्ठति ।

२२ अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ।

२४ न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीर-
पाप सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ।

२५ आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः । नश्यशुद्धौ भ्रूचा स्मृतिः । स्मृतिलभे
सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ।

२६ असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्मांमृतं गमय ।

२७ द्वितीयाहं भयं भयति ।

२८ तदेतन्प्रेयः पुत्रात् प्रेयो विनात् प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतं
यद्यमात्मा ।

२९ अथ योऽन्यां देयतामुपास्तेऽन्योस्तायन्योऽहमस्मीति, न स वेदः
यथा पशुरेवं वा देवानाम् ।

३० तदेतत् शनरय क्षणं यद्धर्मः ।

३१ यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् ।

३२ कामः संकल्पो विचिकित्सा ध्वजा धृतिरधृतिर्द्वाधाभीरित्येत्
सर्वं मन एव ।

३३ अमृततपस्य तु नाशास्ति चित्तेन ।

३४ आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।

३५ आत्मा चा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।

३६ सर्वं तं परादाद्योन्यचात्मनः सर्वं वेद ।

३७ अयमात्मा सर्वपां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्वपाणि भूतानि मधु

३८ पाण्डित्यं निर्वियं चान्येन तिष्ठासेत् ।

३९ यो वा एतदक्षरं गार्ग्ययिदित्वाऽस्माद्दोषात्मेन स कृपण
यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं यिदित्वाऽस्माद्दोषात्मेति स ब्राह्मणः ।

- ४० एष ह्येव परम आनन्द । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मातामुपजीवन्ति ।
- ४१ यथाशरी यथाचारो तथा भवति । साधुकारी साधुर्भवति ।
पापकारी पापो भवति । पुण्य पुण्येन कर्मणा भवति पाप पापेन ।
- ४२ मथो यत्तच्छाहु काममय एवाय पुरुष इति । स यथाकामो
भवति तत्कृतुर्भवति । यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । यत्कर्म कुरुते
तदभिसम्पद्यते ।
- ४३ मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह ज्ञानेय पश्यति ।
- ४४ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत ब्राह्मण ।
नानुष्यायाद्बहुशब्दान् वाचो विग्लापन हि तद् ।
- ४५ तमेवैक ज्ञानेय आत्मान । अस्या वाचो विमुञ्चय ।
- ४६ पूवे विद्वांस प्रज्ञां न कामयन्ते । किं प्रज्ञया कटिप्याम ? ।
- ४७ तमेत वैदानुचयनेन ब्राह्मणा विचिद्विपन्ति यन्नेन दानेन तप
साऽनाशनेन ।
- ४८ येनैव सर्वं विजानाति त केन विजानीयात् ।
- ४९ गृह्णे परम तपो यच्छाहितस्तप्यते ।
- ५० वाच धेनुमुपासीत ।
- ५१ हिरण्यमेव पात्रेण सत्यस्यापिहित मुर्यम् ।
- ५२ कुर्वन्नेवेह कर्माणि त्रिजीविपेच्छत समा ।
- ५३ यस्यामत तस्य मत, मत यस्य न वेद स ।
- ५४ द्वैधान्नर प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।
- ५५ न विज्ञेन तर्पणीयो मनुष्य ।
- ५६ अतिदीर्घं जीविते को रमेत ।
- ५७ अपि सर्वं जीवितमल्पमेव ।
- ५८ श्रेयश्च श्रेयश्च मनुष्यमेत तो संपरोत्य विधिनक्ति धीर ।
- ५९ दूरमेते विपराते विपूञ्जी अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
- ६० न सापराय प्रतिभाति बालम् ।
- ६१ नेवा तरुण मतिरापनेया ।

६२ नाधिरनो दुधरिताग्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो यापि प्रज्ञानेनेनमाप्नुयात् ।

६३ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः ।

६४ क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया । दुर्गे पथस्तत्कवयो वदन्ति ।

६५ परां चिन्वानि र्व्यतृणत्स्वर्यम् । तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मनः ।

६६ म एवाद्य म उ श्वः ।

६७ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीयति कश्चन ।

इतरेण तु जायन्ति यस्मिन्नेतादुपाश्रितो ॥

६८ तमात्मस्थ येऽनुपदयन्ति धाराः ।

तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ।

६९ भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिदृष्टश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥

७० तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

७१ नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

७२ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोकः ।

न येषु जिह्वमनृत न माया चेति ।

७३ नमः परमं श्रियम्य । नमः परमश्रियम् ।

उपनिषत्पाठावलि-टिप्पणी ।

ईशावाग्यमिदं सर्वम् (ईश०)

न्यक्तेन भुंजीथाः—त्याग पूर्वक भोग भोग्य.

अंतस्त्यामी यहिःसंगी लोके विचर राघव ।

मा गृधः कस्य स्विन्ननम्—(१) ओष्ठनी પણ ધનની ધૃષ્ટી નહિં રાખ.

(૨) તૃપ્તિ નહિં રાખ, કારણ કે 'વન' હોતું છે ?

શતં સમાઃ ' પુરુષો યાઽય યજઃ ' ઇ. જીઓ.જાનોએ અ. ૩.

અસુર્યાઃ—આશુરી અસૂર્યાઃ એવો પણ પાઠ છે. તેનો અર્થ ' અંધેન તમસા-
હૃતાઃ ' ની સાથે સરખાવો.

તદ્દુરે તદ્દન્તિકે, ગીતા—' દૂરસ્થં ચાન્તિકે ચ તત્ '.

યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાનિ ૬. સર્વમૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ જ્ઞાત્મનિ ।
ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વં સમદર્શિતા ॥ ગીતાસુ.

યાયાતધ્યતોઽર્ધ્યાન્ વ્યદધાત્ સર્વં પદાર્થોની બરોબર જવશી ધક્ષતે
કરીછે. વેદમાં મૂતસમદ ઋષિ એમ જ કહે છે -વિશ્વં તદ્દદ્દં યદ્યન્તિ દેવાઃ
આખું વિશ્વ મંગલમય છે કારણ કે દેવો રક્ષણ કરી રહ્યા છે.

અવિદ્યા—અજ્ઞાનનું સાધન.

વિદ્યા—નિજ્ઞેયસહુ સાધન.

અવિદ્યા નો અર્થ અજ્ઞાન નહિં પણ મુદ્દાપર્ણપદમાની અપરા વિદ્યા.
હિરણ્મય પાત્ર વિરહ સત્ય, એટલે પ્રેમત્ અને પ્રેમનું (ઇ. જીઓ.)

અગ્ને નય ' સુપથા '—સાધ્ય પવિત્ર હોય તો સાધન મળે તેનું સાથે એવો-
ખ્યાત ઋષિને પત્રં નથી. આ મંત્ર અગત્ય ઋષિનો છે, અગ્નેદ મં.૧ સુ.
૧.૮૨ મંત્ર ૧.

પશુવેદ મહિતાનો છેલ્લો અધ્યાય તે ઇશોપનિષદ્. ખીજાં ઉપનિષદો
માત્રજોમાંના છે, આ એકવું મહિતાપનિષદ્ છે તેથી વધારે મહત્વનું ગણાય છે.

કિમેતદ્દક્ષામિતિ (કેત૦)

તતો હિવ વિદાંબધાર । સરખાવો પ્રોક્તાઽન્યેનૈવ સુજ્ઞાતાય પ્રેષઃ(કઠ)

ઋઠવહ્નો ૧.

દક્ષિણાસુ નીચમાનાસુ. સતિ સત્તમી

ધૈશ્વજનર. પ્રવિદાતિ ૬. 'શાન્તિ' અને 'ઉદક' પદો એવડો અર્થ સૂચવે છે

ત્રિભિરેત્ય સર્ધિ—કાયા વાચા અને ખનની એકતા રાખીને

નાયમસ્તીતિ ચૈકે । મરખાવો—ઉત્તેમાહુર્નેવો અસ્તીત્યેનમ્ (જાગેદ)

ઘરાણાં ઘર—રંગેખાનો (રીતે) વર એટલો જ અર્થ નથી વરેનો

૧૨ ૫૦૫૧૦ એવો ૫૫૫ આવ છે

જીવિષ્યામો યાવદ્દીશિષ્યાસિ ત્વમ્—મત્સુની સત્તા નીચેલું ૭૫૫
નચિંતેત્તુ ધ્વજેતો નથી

યસ્મિન્નિદ ૬ યસ્મિન્ મહતિ સાંપરાયે યદિદ વિચિકિત્સન્તિ તદ્
દ્રઢિ ૭૦ ૫૦૫૬ મનથી જાનવિરે આની ચર્ચા થાય છે તે જાન કરે

નામ્ય તસ્માન્નચિકેતા ઘૂર્ણાતે—ખગલાન મકગચાર્ય કહે છે કે આ
અનિતુ પોતાનું વા ય છે 'અતેર્ધચનમિદમ્' પણ એમ મેવાની ૧/૩૦ જ છે
એવું નથી માપુમ આનેરામા આતુ—પોતાનું નામ જગ્યાગીતે—એલી શકે
છે ' નચિંતેતાને ખીતુ મ્તુ નેવું નથી ' એમ નચિકેતા પોતે ૫૫૫ કહી
શકે ૭૫૫ બાધ્યમ્ ૫૦૫ છે તેમ મેવામા ૫૫૫ વાધો નથી

ઋઠવહ્નો ૨

ધ્યેયન્ પ્રેયસ્—દૈવાનુરૂપદ્વિભાગ (ગીતા)

પ્રિયાન્ પ્રિયરૂપાંશ્ચ કામાન્—મમ ' મ તો માધુમને સ્વભાવન જ ' પ્રિય '
હોય છે અને મમને ન હોય તો એને પ્રિય એવું મન આદિતુ ૩૫ ધારણ
મરી થાય છે તેથી પ્રિયરૂપ છે

ન સાંપરાય પ્રતિમાતિ ' ચાલમ્ '—આતુ સક્ષણ શુનિ પોતે જ
આપે ૦—પ્રમાણન્ત વિત્તમોહેન મુદમ્ ।

આશ્ચર્યો વ્રજા ૬ મરખાવો ગીતા—આશ્ચર્યવત્પદ્યતિ ૬.

અતન્યપ્રોક્તે ગતિરત્ત નાસ્તિ અતન્ય એટલે સાધારણ માધુમોના
નેવો જ એવા માધુમ્ન કહેવું મમ આવતુ નથી પ્રોક્તા અન્યેર્નય મુક્તા
નાય પ્રેષ્ટ અક્ષમાત્રી ગુ તે શુદ્ધો જ (અન્ય) છે અદિ ગતિને તદો
અગતિ ' એવું ૫૫૫ ૫૬ પાડી સમય છે તેનો ઉપયોગ કરી ગીતામરો
આના ૫૫૫ અર્થ કરી સમ્યા છે

સત્યધૃતિઃ—નચિકેતસે પોતનો 'સત્ય' આગદ છેાછો નહીં તેને કદેશીને આ વિનયલ છે. તેથી એ લાક્ષના પ્રચલિત 'સત્યામલી' નો પર્થાય છે.

કડવહી ૩.

તદ્દિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ આગ્રહે માહ્યાત્ ક્રમ્યેદમાનુ આવનગ્ધુ છે. તદ્દિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પદ્યન્તિ સૂરયઃ ગાનિઓ (સૂરયઃ) વિધ્યન્તુ ને પરમ પદ દમેય (સદા) જુઓ છે. ગીતામા પલુ તદ્દામ પરમં 'મમ' એવા ગ્રહે દેખાય છે. તેના બાધમા નરકગ્યાર્થ તદ્દામ 'પદં' પરમં મમ 'વિષ્ણોઃ' આવુ મુચક કહી ગયા છે. ક્રમ્યેદમી ગીતા સુદીના ગાનની આખરે પરપર આગ વચનો કપગથી નષ્ટ દેખાય છે

પ્રાપ્ય યરાશ્ચિયોઘત—(યરાન્) ગાનિઓને મેળીને સમગ્ર લેઓ. 'મેળવવાના પરા આપી લેવો' આવો અર્થ તિલક મહાગન કહે છે

દુર્ગં પથસ્તત્ 'દુર્ગં પન્થાન તમ્' એમ બાધકાદે બાધમા લૈકિક બાપામા ફેરવી લીધુ છે. પથ 'પથમ્' એ જુનો વેદિક નમ્ છે નપુ મક 'પથમ્' જેવા "આતસ્યુ કથયો મહમ્પથ" (ક્રમ્યેદ), આ વાક્ય "પથમ્" શબ્દને માટે તેમ જ એકદર બારાસામ્ય અને વિચારમામ્ય માટે એવા લાયક છે અમારો રજતા "સુગ" કહે એની પ્રાર્થના ક્રમ્યેદમાં પાછી વાર આવે છે 'સુગ' વિદ્ "દુર્ગં".

ધુરસ્ય ધારા "મસિધાગયત"—મતુંદરિ.

કડવહી ૪.

સદેતદિતિ મન્યન્તે—ગાનિઓ 'તે આ' એડુ પરમ મુખને વિષે માને છે. માહ્યાત્ આખ આગમ્ય લોષ મકે છે. ન તત્ર સૂર્યો માતિ સરખાવો, (ગીતા) ન તદ્દાસતે (સૂર્યો) ન શાન્ત્રાંકો ન પાવક ।

મુદ્ક (૧)

મલવિગં સર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠાં—અખ્યાતવિદ્યાપ્રિયાનામ્—(ગીતામુ). જ્યેષ્ઠપુત્રાય—અન્યત્ર (જાન્યેનમા) જ્યેષ્ઠપુત્રાય પિતા પ્રદુપ્તપ્રાપ્ત પ્રણાયાય યા અન્તેગસિને । જ્યેષ્ઠ પુત્રને અથવા પરમધેન્ય નિશ્ચને જ વિદા કહેની એડુ વાક્ય આવે છે.

દીનકો હૈ વૈ મહાશલ મૌનમ એ એમ મહાન મનસા (શાન્તા)
અવર્તક આચાર્ય હતા.

ઋગ્વેદાદિને અપરા વિદ્યા મ્હી છે તેમ જ બીનામા વ્રેગુણ્યવિષયા વદા
એના ભ્રમરો છે નથી ઉપનિષો (અને ગીતા) એ ઋગ્વેદની સાથે બહુ
હવુ અથવા ઋગ્વેદ વિશેની પૂજ્ય બદિ જે વખતે એાગ્રી થઈ હતી તે વખતે
સખાએના હતા. ઇત્યાદિ અનુમાનો અંતિદાસિકો કાઢે છે. પણ એવી વેદની
નિષ્ઠા તો વેદમા જ મળે છે. ઋગ્વેદો અશ્વરે પરમે 'યોમન્ યસ્મિન્ દેવા અધિ
વિશ્વે તિપેદુ યસ્તસ્ય વેદ કિમૃચા કરિષ્યતિ । ઋગ્વેદ એના એમ અક્ષર
ઉપર આધાર મળે છે. 'એ મર્વ' 'વેાનુ અધિદાન છે એ એક અક્ષર
ને નથી બાણના તે ઋગ્વેદને નહિ શ મળે' એ જ અમરનુ મૌન તે
પદા વિદ્યા એમ અદિ પણ મ્હુ જ એ ખ્યાનમા ગણ્યા જેવુ છે.

મુદક (૨)

इमं लोकं ह्रीनत्तरं या विशन्ति-

હીન પુણ્યે મર્ત્યલોક વિશન્તિ (ગીતા)

'ઉપવસન્તિ વરણ્યે જગત્તમા મ્હીને નિક્ષા ઉપર નિર્વાહ કરનારાએને
ધણા ઉપવાસ' થના હશે.

नास्त्यरुतं हृतेन इति विचार्य निर्वंदमायान् ।

મુદક (૩)

વિષ્ટતાશ્ચ વેદા વદ બધાને માટે ખુલના જ અર્થ શુદ્ધ હોવાથી
કમએના છે (હૃદયસ્-કાએના) એ બૃહ પ્રાણાપાના ગ્રીહિયર્થી સપ્રશ્ન
શ્રદ્ધા સત્ય ગ્રહ્યચર્ય વિધિશ્ચ । સપિની મર્વ છદ્મીનુ સાગ આત્મા આરી
મ્હુ પ્રાણાયામ દેવાને માટે નાણાપાન લેકએ થમને માટે (આદાર
શુદ્ધિને માટે) ગ્રીહિયવ લેકએ અને તથા આદિ પણ દેવ પત્રી વધારે
શ લેપ્તએ ?

મુદક (૪)

ज्योतिषा ज्योति (गाता) ज्यातिषामपि तज्ज्याति ॥ આ નામો ખૂબ
ઋગ્વેદના છે. કુત્સ ઋષિ પા દેવીને ઉજ્જેલીને મટે છે - 'હવે શ્રેષ્ઠ જ્યોતિષ
જ્યોતિરાગાત્ । આ ઉપરથી વેદિક ઉપાની મ્હમના આની સકશે

મુંડક (૫).

બ્રહ્મચર્યેણ નિત્યં- નિત્યં શબ્દ ' સત્ત્વ ' વગેરે બધાની માથે લેવો જોઈએ. સત્તાદિ ધર્મો નિરૂપવાદ થાળવા જોઈએ એ ' મહામત ' છે અને એથી જ આત્મા મેળવી શકાય છે.

મુંડક (૬).

તપસો વાપ્યલિંગાત્ । તપસ્ ' અલિંગ ' ન હોયું જોઈએ. અલિંગ એટલે હૃદયથી ન અથવા ગાનથી ન. મીના આને અજ્ઞાત ગ્રહિત કરે છે. લિંગ અને જ્ઞાત્ર થયાં જ છે. વેદાન્ત એટલે વેદનો છેડો અથવા વેદનું ખૂન એવો અર્થ નથી. ' વેદનું રહસ્ય ' એવો અર્થ છે. અન્ત શબ્દનો રહસ્ય, એ અર્થ પ્રસિદ્ધ છે.

एकस्मिन् મેધદાય મંસ્થાષ્ટ આચાર્ય, એવો અર્થ કરવો યોગ્ય લાગે છે. ઉપનિષદની સરખાતમાં ગુરુપરંપરા આપેલી છે. સૌનક ઋષિને ' મહાશાલ ' એવું વિશેષણ જોડ્યું છે તેથી આવો અર્થ વધારે યોગ્ય છે. एकस्મિ એટલે હૃદય અને સ્મર્ત એવા પણ અર્થ છે જ. અને તે પણ અહીં છોડવાના નથી.

શિરોમત=બ્રહ્મચર્ય. આ અર્થ અને એવા બીજા પણ કેટલાક નવાન છે. તેથી વિચારણીય છે.

ત્રિપ્પણીય-વેદાનુશાસન.

प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः પ્રજાનો ધાગો વટવા નહિ' કે. પ્રજાની જાળ તમાર કર એ જુદું અને પ્રજાનો ધાગો વટવા નહિ' કે જુદું. એમાનો ફરક ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. વળી પ્રજા શબ્દના આતરિક અર્થને માટે માંડુકોપનિષદમાં નીચેનું વાક્ય ઉપયોગી છે.-उत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिम् ।

શ્રુગુચલી.

यत्प्रयत्नमभिसंविशन्ति । પ્રયન્તિ (કર્તા), યત્ (કર્મ), અભિસંવિ-શન્તિ (ક્રિયા). પ્રયન્તિ (પ્રખ્યા) ' શત્ ' વર્તમાન ક્રિયા છે. (નપુંસક વ. ય.)

' પરમે વ્યોમન્ ' વેદિક શબ્દો છે. હવેને પરમાશય કહે છે. વ્યોમન્ (સત્તમી)-

છાન્દોગ્ય અ. ૧.

આટિકી (સાથે) ફરતી. પતિની સાથે ફરવામાં જોને જરૂમ નથી આવતી એવી. અર્થાત્ ન્હાની કોમરની એવો અર્થ ટીકાકાર કરે છે. પણ પતિની સાથે ફરવા જોટલી જોને શક્તિ છે એવી અર્થાત્ મોટી, એવો શું કામ અર્થ ન કરવો? પણ શરમનો અર્થ સચાસ જ નથી. દુષ્કાળના વખતનું વર્ણન છે એટલું ધ્યાનમાં હોવું જોઈએ.

ઉચ્છિદ્રં મે પીતં સ્યાદિતિ હોવાચ. આપદર્શની મર્ચાદ સાચવવી જોઈએ. એકું અન્ન ખાધુ એટલે એકું પાણી પીવામા શું કરકત એમ સ્વરચારી તક ન કરવો જોઈએ. જે મર્ચાદ પાળી શકે તેને જ છુટ લેવાનો પણ અધિકાર હોય.

છાન્દોગ્ય અ. ૨.

અત્યંતમાત્માનં દ. આમરણુ-નંદિક-અલ્પચારી.

છાન્દોગ્ય ૩: સર્વે અલ્પિયં ગ્રહ્ય દ. સંડ ૧૪.

તજ્જલ્લાન્ તજ+તહ+તવ્ન નેમાંથી ઉત્પન્ન થએલું, તેમા લીન થનાર (અન્) જગત.

મીહેયાં યયાદ્ય ઇ. એક પછી એક વધારે વધારે મૂકમ વસ્તુનાં નામ લીધાં છે. પૃથિવ્યા: ઇ. વધારે વધારે વિશાલ પદાર્થ છે.

છાન્દોગ્ય અ. ૩ સંડ ૧૬

યન્તુ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ 'યતે હિદિ સર્વે યાસ્યન્તિ' એવી ખતારીને યન્તુ નો અર્થ ગ્રાણ કેવી રીતે થાય છે તે ખતાવ્યું છે. તેમ જ આમન 'ઋદ્ર' અને 'આદિત્ય' નું સમગ્રવું.

માહં.....યજ્ઞઃ દુ યગરુપ છું તેથી મારો લોપ તે યગનો લોપ.

માર્ચ્યદિને સવને ખેપારની પૂજા.

પૌંડરી વર્ણકાતે મો ઉપરાત મોગ. વર્ણકાત એ આયુષ્યની મર્ચાદ. તે ઉપરાત 'સોગ વર્ષ'

છાન્દાગ્યે અ ૫ જાનશ્રુતિ

જાનશ્રુતિ લોકવિખ્યાન

સમદિવા મુર્ધધિમન જેવું અથવા સ્વર્ગયોગ મુર્ધી

કન્નર એનમ્=ક ડ અરે એનમ્

વૃતાય વિજિતાય । વૃત્ત+અય+વિજિત ચતુર્થી વૃત્તયુગ નો પામે માટે
અકનાગો જેણે જીત્યો છે તે વૃતાયવિજિત

અધરેયા સયન્તિ । અધરે અયા સયન્તિ એના માણસને નીચેના પશુ
પાખાએ એટલે મેતા (ત્રણ અકનાગો) દાષર (બે અકનાગો) અને
કલિ (એક અકનાગો) જીત્યાનું ફળ મળતું આ એમ રમતનો ઉલ્લેખ છે.
ચાગ આકાંડા વાગો પામે જેણે જીત્યો તેને નીચેના ત્રણ મળતા ત્રણ આકાંડા
વાગો પામે જેણે જીત્યો તેને નીચેના એ છત્યાદિ એમ જ રૂપ્ય ઋષિને મળતું
મર્દ પુણ્ય મળે છે અથવા,

વૃતાય વિજિતાય એટલે વૃતાય અયાય વિજિતાય એના સત્તિ સત્તમી
ની માટે સત્તે ચતુર્થી સમજાવી વૃત (પામે) જીત્યો હોય તો, એવો અર્થ
યસ્તદ્વેદ યસ્ત વેદ સ (તે રૂપ્ય) યત્ (જે) વેદ (જાણે છે) સદ્ (તે ગાન)
ય (જે પુરૂષ) વેદ (જાણે છે)

યગારે ગ્રાહણસ્યાન્વેષણા આજ્ઞાસો ધૃધિરની સુદિમા-અગરેમા-ગરે છે મતુ
ખની સુદિમા-સકેશ વિગરેમા-અધી રહેતા

પામાન કાયમાણ ઋષિના બાલ્ય સ્વરૂપ વિરે વધારેમા વધારે ખરાબ કાલ
ના કરી છે

સ્વ તુ મગય સારથિ એના અસ્વરૂપ માણસને જોઈને સ્વ થી દાર કરે છે પણ
એકવામા જ એને સહ આવી તેથી 'મગય' ખરીતે મગોધે છે

શૂદ્ર ! નૈકા ઋષિની અનાવર શુદ્ધિ (છાં જ ર. ૧૪ જુઓ)
સ્વયં થાય છે વળી રાજની અઘાની પરીક્ષા કરનાનો પશુ હેતુ છે. પૈસા
પગે આપીને વિદ્યા મેળવનાનો પ્રયાસ કરનારને 'શૂદ્ર' એ વિશેષણ
થોડા જ છે

છાન્દોગ્યે અ ૪ સત્યનામ

વદ્ બહુચરન્તો પરિચારિણી કીમત્ક દરાગ્યામ્ આનો અર્થ એવો
લખે છે - પોતાનારથામ અતિથિ વગેરેની મેસામા મહાશય મહેતી તેથી
તાર જોત જાણવા તરફ માટે ખાલ ન ચલુ કેટલાક આ શબ્દો ઉપયોગી

જાવાલા પેરયા દોનાન અનુમાન મ્હે છે તેમ દોમ તો પણ જે તત્ત્વ
મ્હેવાનુ છે તેમા વાધો આવતો નથી એવુ અધિકસ્વાધિક ફલ જેતુજ
અય છે નેતદ્રાક્ષણો વિચક્તુમર્હતિ બ્રાહ્મણની પરીક્ષા સત્ય ઉપમ્થી
મ્હી છે

આચાર્યાદિવ વિદ્યા વિદિતા ઇ સંગ્રામો તતો હેવ વિદાનકાર
(કેત) ગુરમેવામિગન્હેત્ (મુદક) પ્રોક્તાડ્યનેનંવ મુહાનાય (કથ)

छान्दोग्य अ ४ उपकोसल०

અપ્રોચ્યથ પ્રવાસાચને ગુરોઃ પશુન ઉપકોસલ સંકુલી રધાઃ દ્વાનો શિમ
હનો તેથી એને ન ગમ આવી અને પોને ગુરુપત્નીને જવામ આપ્યા
વગર ચા-ચા ગયા એમા પણ હેતુ તો મહત્ત્વ બ્રહ્મણ પામેથી બ્રહ્મણ
મેળસને તે ઉપમેમનન આપવાનો કલ્પ હતો પણ ઉપમેશન તે ન સમજી
નમો સહ વ્યાધિનાનશ્ચિતુ ક્ષેત્રે ઉપકોસને સત્યાગ્રહ થઇ મ્હો

छान्दोग्य अ ५ प्राणसंवाद

યસ્મિન્ ઉનાળે । સતિ સતમી શરીર પાપિષ્ઠતરમિષ દદ્યેત ।
નપિતી પાપતી ય પનામા નમશાધ શારીરિક અવપ્રતા પણ આવતી દેખાય
છે નાપમાત્મા થલદીનેન લભ્ય । થલ થાલ વિમાનાદ્ મૂય ઇ વામો
ઉપમ્થી નપિતા થલ નમશાન તત્ત્વજ્ઞાનની ય પના આવે છે

થાલ બમનસ માનસસાચનો મુ । છે

પ્રાણ સંદનો અર્થ નર્વ જિવો થાય છે તેમ ચતુસ્ત્વ ધ્રોવ ઇ
સંદનો અર્થ સર્વ દિગ્વિ થતો નથી એવુ મનુષ્ય મતાવે છે પ્રાણો દ્યૌય
તાનિ સર્વાણિ નાવતિ

छान्दोग्य अ ६ सूट १६

મહાશાલા મહાથોત્રિયા ઇ અગ્નિ અવિમપન મનસા યતર્ત્ત આ
નાર્થો ય પિપ્પ્લુ બરાધ છે

ન મે સ્તેનો જનપદે આદર્શ મળ્યો નહોતો છે
 ન સ્તેન કાશ્યપે કે ન કાર્દ્ય ધીમાન લોકે કૃપણ થાય છે ત્યારે ગરી
 બો વેગ થાય છે

નાવિદ્યાન્—શિક્ષણનો પ્રયાગ ખતાવે છે ન સ્વેરી સ્વેરિણી ફુત
 દુરાચારણની જવાબદારી મુખ્યતઃ પુરુષોની છે, સ્ત્રીઓની નથી

તે હ સમિન્પાણય એના અમ્હનિષ્ઠ આચાર્યો, પણ (અથવા તેથી જ)
 એના નમ્ર થઈને મુગ પામે જાય છે તેમ સુદૃઢ ચિત્ત છે નમ્રાવેનોન્નમન્ત્.

તાન્હાનુપનીયેષ્ઠેષ્ઠ ઐત્રિય બ્રાહ્મણોની મર્યાદા રાખવી, ગભા કર્તવ્ય સમ
 જો કે તેથી ઉપવચન કર્યા વગર વિદ્યા કહે કે

છાન્દોગ્ય ૬ શ્લોક ૧

સહ દ્વાદશવર્ષ ૧ ૧૨ વર્ષ સુધી ગૃહ જોડ કે સત્યકામ ની મારફત
 પોતાની મેળે જ ડોકરો વિદ્યા પ્રદણની ઇચ્છા જતાવશે છેવટે બાગ વર્ષ
 થયા બાદ પિતાથી ન ગેવાયુ શિક્ષણશાસ્ત્રનો મુદ્દો

અસ્મત્કુલોન્ન કુલાભિમાન જગૃત કરીને વિદ્યાપ્રેમ હતપન્ન કરે છે

બ્રહ્મવધુ વેદાધ્યયન નગરનો બ્રાહ્મણ તે બ્રાહ્મણ નથી પણ બ્રાહ્મણનો
 'બાપ' (કે પુત્ર' કે.) તેનો બાપ (અથવા બાપ) બ્રાહ્મણ છે તેથી તે
 બ્રાહ્મણ કહેવાય વસ્તુન યથા કાષ્ટમયો દસ્તી યથા ચર્મમયો મૃગ । યજ્ઞ
 વિદ્યોડનધીયાનહયસ્તે નામ વિમ્નતિ ॥ મનુ

બ્રહ્મવધુ શબ્દથી જાત્યાભિમાન જગૃત કર્યો છે

મહામત્તા અનુચાનમાની સ્તન્ધ ૧ યુનિ-દર્શિનીની પરીક્ષા પાસ કરી
 ને આવેલા તરફ (વીસ પચીસ વર્ષ પહેલાના) આવ્યા જ દુના, કહેવાય છે
 વિદ્યાથી વિનય આવવા જોઈએ તેથી શિક્ષણને માટે જુનો શબ્દ 'ચિનય' હતો

ન લે નૂન ભગવન્તસ્ત પતદવેદિપુ ભગવાન શુ જીને જ આ જ્ઞાન ન
 હોવું જોઈએ કારણ કે આ જો તેઓ જાણતા હોત તો કશું મે નાવહ્યન્
 મને કેમ ન કહેત' મુગ કપાળી સિખની નિદ્રા દેખાઈ આવે છે કારણ કે
 મુગ તો “યદિ વિદ્યાસ્યામ સર્વે હ ધો વહ્યામ” (પ્રશ્નોપનિષદ) “સર્વે”
 કહી કહેને ખાલી થનારા હતા બાપ્યમર શમ્યામ સંધે કે—

અવાચ્યમપિ મુરોત્યંભાવમવાગીત્યુર્ગુરુલ પ્રતિ પ્રેષણમયાત્ શરુને દોષ

ન દેવો જોઈએ. છતાં ફરી ગુરુકુળમાં મોકલશે એવી ખીકથી, કહે છે. શંકરાચાર્ય ના વખતમાં 'ધર્મની ઝાનિ' થઈ જ હતી. તેમના વખતમાં ગુરુકુળોની કંપના ઉપરના જેવા બાધ્ય ઉપરથી થાય છે. નહિં તે આ શિવાય જૂદી કંપના કરી શકાય.

छान्दोग्य ब्र. ६ खण्ड ५-७.

પોદશકલઃ પુરુષ । પંચદશાહાનિ માસીઃ ।

માણસની ૧૬ કળા કંપી છે. ચંદ્રની કળા ઉપરથી એ કંપના કરી છે. પણ અહિં એવો મત પ્રકટ કર્યો છે કે સામાન્યતઃ આધા વગર માણસ વધારેમાં વધારે ૧૬ દિવસ રહી શકે. તેથી ૧૫ દિવસનો ઉપવાસ દેવો-ગાન કરાવવાને માટે આવો ઉપ પ્રયોગ છોડરા ઉપર કરવાને બાજુ તેમાર થાય છે.

तद्वास्य विज्जवायिति विज्जज्ञाविति । પ્રકરણ પૂરું કર્યા પછી અંત્ય શબ્દોની પુનરાવૃત્તિ કરવાની ઉપનિષદોની પદ્ધતિ છે. પણ અહિં આ પુનરાવૃત્તિમાંથી જૂદો પણ બાવ નીકળે છે. પ્રાયોગિક જ્ઞાન એ જ સાચું જ્ઞાન છે. એવું જ્ઞાન થયા પછી શંકા રહેતી જ નથી.

छान्दोग्य ब्र. ६ खण्ड २-१६.

સતિ સંપત્તિ 'સત્' માં-છત્વરત્વમાં બળી જઈને, શુશુપ્તાવસ્થામાં આત્મા અક્ષમાં ભળે છે, એવી ઉપનિષદની ઉપવૃત્તિ છે.

समुद्रात्समुद्रमेव नदीઓ સમુદ્રમાંથી આવે છે (સમુદ્રનું જ પાણી મેથ દ્વારા બુનિ પર પડે છે) અને સમુદ્રમાં જ જાય છે.

पेषीयमानः अक्षरशः शरीर ફરી ફરી પીવાતો. પણ અહિં પીતો.

जोवापेतं वाय किल 'इदं' म्रियते, न 'जीवः' છવે છોડેલું 'આ' શરીર ખરે છે છતાં તે અખર જ છે.

अस्तस्य तर्हं न्या સમી જાય છે ત્યા અસ્તનો પ્રાંત શરૂ થાય છે.

अन्तादाक्षाम આ વાઘ્ય એ વાર આગ્યુ છે. પહેલી વાર અંત એટલે ઉપરનો ભાગ. અને બીજા અંત અન્દનો અર્થ છેલ્લો ભાગ.

पंडितो मेधावी आचार्यवान्पुरुष वेद. આ ઉપરથી શિષ્યની તર્ક-શક્તિ ઉપરાંત ગુરુની આવશ્યકતા બતાવી છે.

ચાક્રમનાસિ સંપંચતે, મનઃ પ્રાણે, પ્રાણઃ પરસ્વાં દેવતાયામ્ । આ
શ્લોકનો આધ્યાત્મિક અર્થ છે.

સત્યેનાત્માનમંતર્ધ્યાય સત્યતુ ગજ્જ્ઞાન પહેરનાર નિર્ભય છે. એની સામે
ભૌતિક તત્ત્વો પણ નિર્ભય પડી જાય છે.

‘છાન્દોગ્ય ઇ. ૭ સ્કન્ડ ૧-૩.

તેન મૌપસાંદ તે જલુત્સીને મારી પાસે આવ એટલે મને પણ.

મહાવિદ્યા મુંડોપનિષદમાંની સર્વવિદ્યા પ્રતિષ્ઠા બ્રહ્મવિદ્યા નહીં, પણ
અપરા બ્રહ્મવેદાદિ સમજવી.

‘છાન્દોગ્ય ઇ. ૭ સ્કન્ડ ૮.

एको बलवान् आफम्पयते । बल नो अर्थं शारीरिकं होवा ઉપરાત
આધ્યાત્મિક છે.

ઉત્થાતા મઘતિ જલ જ ન હોય તો માથુસ કહીને કબો જ નથી થઈ
સકેતા. પ્રજી શુદ્ધેવાદિની તો વાત જ ક્યાં ?

ઉપાસક્તા મઘતિ પાસે આવે છે, શુદ્ધે પ્રિય થાય છે.

વિજ્ઞાતા મઘતિ બલ એ વિજ્ઞાનતુ સાધન છે. અને સાધકને સાધ્ય
કરતાં પણ સાધન વધારે મદદરતુ હોય છે, તેથી બલ વિજ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ છે.

‘છાન્દોગ્ય ૮.

यमात्मानमन्विष्य सर्वान् लोकानप्नोति सर्वान् कामान् । વિભૂતિના
લોભથી બ્રહ્મવિદ્યાની ઇચ્છા દેવોને અને અસુરોને થઈ.

કિમિચ્છન્તાયયાસ્તમિતિ શું ઇચ્છીને (બત્રીસ વર્ષ સુધી) તમે રહ્યા
છો? બત્રીસ વર્ષને અંતે તો શુદ્ધે પૂછવાનું મન થાય છે.

यतर एतदुपनिषद्: छ. यत्तरे ज्ञेयता आवा उपनिषद्वाजा वशे.

આસુરો યત ! જ્ઞેયતામાં અદ્ધા નથી, જ્ઞેયતાની લાગણી નથી
ત્યાગની વૃત્તિ નથી તે અસુરો છે.

असुराणां उपनिषत् । राक्षसेषुं शस्त्र, प्रेतस्य शरीरम् । મરી ગએ-
લાતું શરીર, અથવા (આ જોડેની કલ્પના પ્રમાણે) આત્મા છત્વેલો ન હોવા
થી પ્રેતસ્ય શરીરમ્ એટલે આ આપણું (છત્વેલું) શરીર. એને શસ્ત્રમારે છે
અને તેથી (‘શમું લોક’) સ્વર્ગ મળે છે એમ માને છે. હંકારનાં “અયં
લોકઃ નાસ્તિ પરઃ” (કઠ) એવું આ આસુરી ઉપનિષદ છે.

મય આ નત્વજ્ઞાનમા માણુમને નિર્ભય કુવાલુ સામર્થ્ય નથી
નાહમત્ર મોગ્ય પદ્યામીતિ । અને આમા આનંદ દેખાતો નથી-શ્વેત
દેખાતો નથી

ગૃહદારણ્યક અ ૧

બ્રહ્મ એટલે શાસ્ત્રજ્ઞના પાપમા પગદાસ
સ નેવ ચમન્ત । તેનાથી કાન ન થઇ શક્યુ તેથી મદદને માટે
સદાશરી તરીકે હાથિચાદિની વ્યવસ્થિ થએલી
ગણદા રેસેથો મધ (jauled) કરીને રહે છે
શોદ્ર ઝર્ણમસુજત વૂપણમ્ । ૧૬ નર્ણુની આ ક પના અત્યારના
આપણા અત્યંતની માથેના કર્મની માથે કેવી મધ મેમે છે? ૨૬ પોત
વર્ણુ' છે જે મૂખાના ઉપર આપણુ ઝડપ ચાન છે તે પોતે વડ છે
અવલીયાન્ વલીયાસમાશસતે ધર્મેણ યથા રાજા વયમ્ । જેમ મળ
ના સદાચ્ચથી મધ નિર્ભય પણ પ્રગળતી સામે ડાલી શકે છે તેમ ધર્મના
માદાચ્ચથી મનહીન માણુમ મનવાનને ઝતના ધડે છે (આશસત જેતુમ્)
યતૌ ધર્તસ્તતૌ જય
યૌ વૈ સ ધર્મ સત્ય વૈ તત્ । અત્ય ॥ જ ધર્મ છે નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મ

ગૃહદારણ્ય અ ૩ બ્રાહ્મણ ૧

યજ્ઞેત્ ર્જેથ પદ્ય મર્થ
મ્થમેય બ્રહ્મચારિણમુવાચ । પોતાના શિષ્યને જ ક્યુ માત્રવા મ્થની
પોતાના ગાન વિશેની નિગ અચન છે કે કોઈની રજા લીધા વગર શિષ્યને જ
માથો નહ જના દહે છે
સામધ્રવા સિધ્ધુ નામ નામવેદલુ આધ્યપન કરના
મનો વય પ્રસિદ્ધાય કુર્મ્ ગોનામા ઇવ વય સ્મ । 'વય' અધિમ
અર્થાત્ છે
ગોનામા ઇવ' માત્રવ મ્થની નિ મત્તવ અને નિર્ભય સ્થિતિ આ
વિશેષ ઉપાધી દેખાય છે

ગૃહદારણ્યક અ ૩ બ્રાહ્મણ ૮

તૌ ચે મે વસ્યતિ ઇ માસ સનાપનો જે વાનવ કમ વત્યામ આરે તે આવા
અક્ષવાદી (અષ્ટોષ) ને તમે ન જ હતી શકો અત્યાર સુધી સાન વિન

નાએ પ્રથમ પૂઠેલા છે એના આર્મીએ પણ એક પ્રથમ પૂઠેલા ફરી ગામીં ઉભી થાય છે અને એની ક પના પ્રમાણે નિરંતર કરે એવા પ્રથમ પૂઠે છે ગામીંના પ્રયોનો જવામ યાગન એ આયો, છતા આગમ તામ્ય ઉભા થયા છે અને તેમનો તેમના અલકાગને લીધે નાગ થયો છે અટન ગામીંએ કહેતુ સાચુ નીવડ્યુ છે કે આના પ્રયોનો જવામ આપી શકે તે માણુમ અટન છે કાદયો યા વૈદ્યો યા કાલી અને વિદેહ દેશના ક્ષત્રિય પ્રમુદ્ધ હતા જેમ ઉપરના ફક્ત ઉપગ્રથી કુરુપચાલ ના બાહ્યો પ્રસિદ્ધ હોવાય છે અપરસ્મે ધારયસ્ત ખીયુ જાણુ ધાણુકુ ગામીંની સીમૃતિ જોડેને ક પના થાય કે તે પણ કાદી અથવા વિદેહની ઉપપુત્રી હશે ? શ્વેતેભ્ય પર્વતેભ્ય હિમાનય ઉપગ્રથી દ્વદશો મનુષ્યા પ્રશસ્તન્તિ પરમેશ્વરની સત્તા નીચ જ દાનની યતની કે આદ્વાદિની પ્રશમો થાય છે જાણી જેઆ પ્રસિદ્ધ ગામન નથી સીમૃતતા તેઓ થય દાન આદિને નથી વખોડતા ? ઉપનિષ્ની વચ્ચે તપુષ્ બ્રાહ્મણો આ અટ નહોતો કે

અવિદિત્વા જુહોતિ યજ્ઞતે ઈ સગ્ધાવો મનઃશ્ચિત્ત યજ્ઞ ' જ્યામગી આતમ તત્ત્વ મીન્ધો નહો ત્યાલગી સાધના સર્વ જુગી

કૃષ્ણ અને ગ્રાહણ । વિદ્યા અવિદ્યા, એવસ એવન્ સમાજના બે જ વિભાગ કર્યા છે કૃષ્ણના ફલજેતવ । ગ્રાહણસ્ય વિજાતત ઈ મીનાવચનોમા પણ આજ બે વિભાગો સ્વીકાર્યા છે કૃષ્ણ કૃષ્ણને જ્યાને પાત કોપનિરૂનો મદ' । અને બ્રાહ્મણ એને સક્ષય કોપનિરૂનો ધીર' ।

ગૃહદારણ્યક અ ૪ ગ્રાહણ ૩

અગ્નિહોત્રે પૃથેના ક્રોધિર્મખત જ્વલકે અગ્નિહોત્ર સીમણુ હતુ ત્યાજે અપિ યજ્ઞ સ્ય પાણિર્ન વિનિર્જાયતે ગાદ અધમરુતુ વર્ણુન છે આત્મીવાસ્ય જ્યોતિ બહારથી સ્વમીને અદઃ ' આત્મા સુરી આવી પેડાથ્યા એમ કહેવાનુ કારણ ઉપાસનાની દૃષ્ટિ છે આને અરુધતી દર્શન ન્યાય કહે છે અદમનીતા પ્રીતિ તારો જનાવવાને માટે પડેલા મોટા-ચૂન-તારા ખતાવે છે અને ધીમે ધીમે અરુધતી તરફ વેઈ જાય છે

ગૃહદારણ્યક અ ૪ ગ્રાહણ ૪

અન્તર્દદ્યે આકાશ તસ્મિન્-પરમે વ્યોમન્' વેદાનુચ્ચનેન, યજ્ઞેન,
૧૧

દાનેન તપસાઽનાશકેન આ આત્મપ્રાપ્તિના સાધનો છે. અનાશક તપસની સામે યુઽઽતુઁ ઑલંગ તપસ અને ગીનાનુ અશાસ્ત્રવિહિત, ઘોરતપસ ।

इत्यतः पापमकरणं । इत्यतः कल्याणमकरणम् नीतिशास्त्रे सतापनाश प्रश्नो निश्चल धर्मरक्षण यथा पक्षी मांसुक्षणे भण्णी आवे છે.

શાસ્ત્રો દાન્ત ઉપરત તિતિશ્રુઃ સમાહિતો મૂત્વા-શાનના અંતરંગ સાધનો.

मैनं पाप्मा तरति, सर्वं पाप्मानं तरति । आ पापने तरे છે (છતે છે), પાપ આને નથી તરતુ (છતતુ).

यिदेहान् ददामि मां चापि सह दास्याय । જનક યાજ્ઞવલ્ક્યનો સવાદ અહી પૂર્ણ થાય છે. જનક પોતાનું જીવું યાજ્ઞવલ્ક્યને અર્પણ કરે છે. સંન્યાસની પરમાવધિ થઈ છે. ત્રિવાણ-રામદાસનો આધુનિક દાખલો સરખાવો.

શુદ્ધદારણ્યક અ. ૪. બ્રાહ્મણ ૫.

સ્ત્રી પ્રજ્ઞા—ઝીના જેવી બુદ્ધિવાળી. સાખ્યોએ પ્રકૃતિને સ્ત્રી કહી છે. અન્યદૃષ્ટાન્ત્ સંન્યાસ.

અન્તં કરવાણિ ક્રમ્યો વિભાગ કરીને તમારા સજાધનો અંત આણું. ઉપકરણવર્તા ઝીપિતમ્ હદમ્થીપુત્રોના જેવું જીવન.

આત્મનસ્તુ કામાય સર્વ પ્રિયં મઘતિ ।

આત્મન નો અર્થ તાત્વિક છે. યાજ્ઞવલ્ક્યના જેવી જ દલીલ કરીને લોકો સ્વાર્થ ધટાવે છે, અને યાજ્ઞવલ્ક્ય પરમાર્થ ધટાવે છે એવો ફરક છે.

શુદ્ધદારણ્યક અ. ૫.

‘દામ્યત’ इ—દેવો ભોગવત દોવાથી એમના મનમાં ‘દ’ નો અર્થ ‘દામ્યત’ એવો સૂચ્યો. તેમજ અમુરોમાં દયાની ખામી દોવાથી તેઓને ‘દ્યય’ એ અર્થ સૂચ્યો. મનુષ્યો લાભી-કૃપણ-દોવાથી તેમને ‘દક્ષ’ (આપી) એવો અર્થ જણાવ્યો. એમ એક જ ‘દ’ ના ત્રણ અર્થ થયા, અને એ ત્રણે સાચા જ હતા. એમ જ ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોના અર્થનું પણ જાણવું. મેવગર્જનામાથી એવોજ ઉપદેશ મર્વ સદિને થઈ રહ્યો છે—કેાણ સાબળે છે ?

ગીતાએ નરકના ત્રણ ગારણ્ય કહ્યા છે. કામ, ક્રોધ અને લોભ (અ. ૧૬). તેની સામે આ ઉપનિષદના ત્રણ સ્વર્ગના ગારણ્ય ખુલા થયા છે. કામ ની મામે દમ (ઇન્દ્રિયદમન), ક્રોધ ની મામે દયા અને લોભ ની મામે દાન. (શુઓ શાકરમાધ્ય)

ॐ तत्सत् ।

કઠિનશબ્દાર્થ-કોશ

અઠત-વર્ષથી પર, મોટા અથવા હંશર
 અશ્વ-મિલામો
 અગદ-ગદ રોગ-રાહિત, સાજુ
 અગા-ગયો, રસ્યો, ચઢ્યો
 અગ્રાણ-(બુદ્ધિ) ગ્રહણ ન કરી શકે તેવું
 અગ્ન્ય-અગ્ર અર્થી વાહુ, તીક્ષ્ણ
 અગાર-ચઢતો કોયલો, અગારો
 અચ્છાપ-છાપા પડછાપા વગરનું
 અઝીર્યત્-જરારહિત
 અગિમન્-સૂચ્ય તત્ત્વ
 અગિષ્ઠ-અતિશય સૂચ્ય
 અગુ-પરમ સૂક્ષ્મ રત્ન
 અર્ધ્યા-અર્ધ (સ્ત્રી)
 અતિજન-નિર્જન, જગત્
 અતિપેદુ- (અતિ+પદ્))
 અતિનર્તતે-ઓઢ્યો છે
 અતિશેષ-શિલ્પ, બાકી રહેલું
 અત્યસાધી- (અતિ+મૃત્ સ્વરૂપ)
 અદદ-નવકુટુંબ
 અદા-બીજી, નિશ્ચિત
 અદ્રાશ્મ-(દ્રશ્ય)
 અદ્રશ્ય-(અદ્રશ્ય)ન દેખી શકાય તેવું
 અધરાષ્ટ્-દક્ષિણ દિશા તરફ
 અધસ્તાત્-નીચે
 અધિગમ્-મેઢ્યપુ
 અધિન્ય-ન્યા દોરી પડાવેલું (ધનુષ)
 અધી(અધિ+ર) શીંગડું, શીંગવડું, ઘાળવું
 સમગ્રાવધુ

અધન્-માર્ગ
 અનનુચ્ય (અન્+અનુચ્ય)
 અનન્તર-જેની અદર કાર્દ પણ નથી એવું
 અનન્દ-નન્દ સુગ્ર વગરનું
 અનવચ્-અવચ્ દોષ-રાહિત
 અનમત્-ઉપવાસી, મૂલ્યો
 અનાદર-વૈદરકાર, નિશ્ચિત, નિર્મય
 અનાશક (શાનનો)નાશ ન કરે તેવું, પોષક
 અનાહિતાગ્નિ-'નિર્મય' અગ્નિની ડ
 પાસના ન કરનાર
 અનુપાન-(અનુ) ગ્રાધા પછી (પાન)
 પીવાનું પાણી
 અનુપ્રમૃત-'અનુગ્રાસ'—બાનેલ, મરેલું
 અનુવૃત્તિધરે-(અનુ+વૃત્, જાળવું)
 અનુપ્રાધી-(અનુ+પ્રચ્છ)
 અનુવચ્-પઠન કરવું. અનુ(ગુરના
 કહેવા 'પ્રમાણે') વચ્ (જોલવું)
 અનુસાષ્-ગોષ આપવો
 અનુસાસન-અપ્યયન પઢીનો ગોષ
 અનુસતન્-(સુધી) ટકવું અથવા લગાવું
 અનુસામ-અધીત, શિક્ષિત (અનુ+વચ્)
 અનુચ્ય-(અનુ+ચચ્)
 અનૃત્-(નહત, ક્રિયાત્મક સત્ય) અસત્ય
 અન્વચ-ચન્ચે
 અન્વરિષ્-સ્વર્ગ અને પૃથ્વી વચ્ચેનો પ્રદેશ
 અન્તિગ્રે-પાષે
 અન્તેવાધિન્-પાસે રહેનાર સેવા કર
 નાર શિષ્ય, ગુરુને પ્રિય શિષ્ય

अन्ध-गाढ

अनाद-अन सानार भोक्ता

अन्धावत्-‘अनुगत’ चोटाएल्ल

अनिष्टव्य [अनु+इप्] गाथना योग्य

अपापनिद्ध-पापशी न विधायेल्ल

अपाह-खट्ट करधु

अपिचान्ति-[या]पामे उ

अपिहत्-[आप धा] दकाएल्ल

अप्रमत्त-सायधान, मररदार, सायवेत

अप्रियरेत्ता-अणमनु मेळवनार अथवा

चाणनार

अपीत-(आप इ) लीन धयेल्ल

अभिगम्-इरणे जनु

अभिद्रु (तरफ अथवा सामे) दोटयु

अभिधी विचार करवा, विमत समजरी

अभिनिद्ध-अधाण्ल, त्वाण्ल(अभिनिद्ध)

आमनन्द-हरगावु

अभिनिहन रथन ‘मनना पाग’

अभिप्रस्थापयन् हागीने

अभिप्राय् फोर

अभिमान् माननु (अभिमाना गृह्यते)

अभिसंधा-वचन प्रतिपा

अभिसमेत एकट्टु थण्ल

अभिसमिन्ना मेळवनार

अभिदन् या उगम

अर्भाप्मान् इच्छासाळा

अभ्यास्यार-आगींवा मज्जिन

अभ्यास अभियान्, चोरतरफयी व्यापे

अभ्यासिन (अभि-आ धा) मळगेल्

अभ्युन (अभि उव) करे

(निधयपूरक)

अभ्युगाद-(अभि+वृद्ध)

अमनस्क-जेनु मन पोताना तारामा
नयी एवो

अमान्-आमा-माप-वगरनु

अय-पासो

अय-आर

अर्च-पूजनु, सेव कररी

अर्चिमत् ‘दीप्तिमत्’-प्रकाशमय+

अर्च्य=अर्च्य=अर्च्य

अर्थ क्लुमान, पदार्थ

अर्थ पृता

अर्लिग ‘अर्थाविहित --लिम-

गाम्हीन निरुदेश, निरर्थक, नानार्थी

अलूध (अलूध) रसिक, मर्मज्ञ

अलोपन्त-(न विच्छेद कृतयन्त) एप्,

कापनु छेदनु

अल्पमेधम्-मद बुद्धिबाळा

अरुधाय-(अरुधा) नागीन

अरुधाय-इराग रीने

अवर इगु, नाच

अवमध् साधनु

अवसादयन् ‘भवयन् देह’-

अवसारी अवसृ-पाचा रहित

अवसा-(अव+पा) नागनु

अवसा (वस)

अविचरित मज्जय रहित

अविचरित-भूय वगरनु

अविगा (१) अज्ञान, (२) पामं

अव्यय विगाग रहित

अव्यय अगा काणागमनु

अगागापा भूय

अगाग व्यापे (अग)

अगीय-अगु (१)

अधुवे-(अध्) मेळववु
अश्वतरी-घोडी, रज्ज्वर
असविदानौ-'सविद अकुर्वौ'-
(एक रीतिनी साथे) भापण पण न करता
असमेद-(न पुत्र्यु) धारण, टक्क्यु
अशित-(सि, राधयु) न उघाएलो, स्वतन
अनुय-आसुरी
अदूर्य-सूर्य बगरतु, अधिकारमय
अस्नादिर-स्नायु बगरतु
अस्नेह-बीक शास बगरतु
अहश्रेयस 'हु अश्रे' एवो (चर्चानो) विषय

आक्रम-जवु, चालवु
आचामति-(आ+चम्), पांवु
आचार्यते-(आ+जन्)
आर्चिनी-उपास्तिनी पनीनु नाम अधरा
'साथे फरती' साथे फरी शकै एवी
आतुर-उरठित
आददीव-(आ+दा)
आदेश-आज्ञा
आप-(अप् न व)
आपनेया-मेळववा लायक
आतनाम-जेनी इच्छा तुत गर्ई छे
एवो निष्ठा

आति-पूर्णता
आप्नोति-मेळवे छे
आमन्-उदेशाने बहेवु
आमलक-आमळा
आयतन-आधार, घर
आयम्-रायपु, राणयु
आमात्-गच्छेत् (आ+मा)
आयुक्त-नीमेणे

आर्त्तिल्य-'ऋत्विच्' नु कर्म
आवसय-रहेठाण, निवास
आविशेय-(आ+विश्)
आविष्-ग्रन्थ, गुह्य, प्रकाशमय
आवृत-ढकाएल्ल
आशमते-कहे छे
आस्ते-(आस्) रहे छे, येते छे
आहु-(हू)
आहु-लावनु, अर्पण करतु

इभ्य-भावत
इष्टा-ईश
इष्टापूत (इष्ट-पूर्त) इष्ट=यज यागादि,
पूर्त=लोन सवाना कामो

इने-(यन्)
ईद्व्य-कूप्य
इक्षान-स्वामी
ईशाचार्य-(इश+आचार्य) ईश्वरने
रहेवा लायक (पर जेवु) अपया ईश्वर
रने बहेरवा लायक (कर्मजेषु)
अथवा (इक्षान+वाल् ये लुटापदा)
इश्वर वटे दकावा लायक
इक्षिप्यसि-तु राय करीण

उग्रपुत्र-भक्तिव
उच्चराम-(उत्+क्रम) देहमाथी बहार जवु
उच्छिष्ट-शुद्ध
उज्ज्य-ज्या दोरु बगरतु (भनुस्)
उदच्-उत्तर दिशा नरफ
उदच-(उत्+अच्) हाकवु, लेई जयु
उदपान-(१) पीवानु पाणी (२) वृक्षो

उदशराव-पाणीवाळी कचरोट

उपकरणवत्-सामग्रीवाळु, सपन्न, समृद्ध

उपतप्-पीडतु, तपावतु (ताव विगेरे)

उपतापी-पीमार,

उपनिश्चयति-आसरो ले छे

उपनिषद्-रहस्य

उपनिहित-पासे पटेष्ट

उपनेत्ये-(उप+नी) उपनयन करीशु

उपप्रेषाय-पासे आष्यो

उपरम्-उद बड्डु, पुरु करवु, दात यतु

उपरोत्ती-(उप+उत्) आग्रह करवो

उपसन्न-विधिपूर्वक दारणे गएलो.

उपसमाधाय-(उप+स+आ+धा) सळ

गाववा माटे गोठयतु

उपससार-(उप+सृ) पासे दारणे गयो

उपाह-आरभ करवो

उपास-उपासना, भजन

उपेत्य-उपेया, उपैति(उप+इ.) दारणे जतु

उपोदरथा (उप+उत्+रगा) हुमलो करवो

उभय-दोहे

उपास-(यत्)

उद्यत्-(यत्) ' कामयमान ' = काम,

भक्तिमात्र

उपनामि-करोळीओ

ऊर्ध्व-उंच, उपर

फ्रन्-अग्नेद अथवा अग्नेदमानो मय

कते-यगर, रिना

एकविं-(१)सूर्य,(२)रंभर(३)सप्रदाय

प्रसक्त आचार्य एकात्म नीतिशास्त्र

एज्-कापतु, हित्चाल करवी

एधि-मन

एनस्-पाप

एभि-एयाय (इ)

एपणा-इच्छा

एतदात्म्य-आ = रूपवाळु

ऐक्षन्त-(ईक्ष्)

ओत् (आ+वे) वणाएष्ट, तागानी माफक

ओपधि-वनस्पति विगेरे

औपनिषद्-उपनिषद्मा वहेट शान

कदर्य-कृपण

कनीयम्-हानु, ओह

कर्मित्-(सकाम) कर्मयोगी

कल्प-धार्मिक विधि वहेनाह वेदनु आ

कल्पा-अश

कप्-करणतु

काम-मूल, यथेष्ट, ममे लेटतु

कामभाज्-इच्छा मुजर भोगयनार

कामपते-इच्छे छे

काष्णांघस-बोलाइतु

कीट-कीटो

कुमार-याळर

कुलीन-कुलमानो

कुल्पाप-अद्व (गराय)

कुशल-आरोग्य, कल्याण

कृत-(१) कर्म (२) करेण

कृतात्मन्-जेणे आत्माने (तापे) वयो

छे छनो

कृताव-कृतयुगनो ४ आकटावाळो पाणे

रुतार्थ—'वृत्त्यवृत्त्य'

कोल—गोर

कोश—आवरण, आच्छादन, देह

कतु—(१) यत् (२) सकृत्

कतुमय—(शुभाशुभ) सकृत्संगी मरेलु

कथरग—(कु+अधत्+रथ) नीच

पृथ्वी लोकमा रहेनारो

क्षु—(१) सारथि (२) द्वात्पाळ

क्षत्र—(१) भद्रिय (२) पराक्रम

क्षीणलोका—(स्वर्गादि) लोकमाधी

च्युत मएला

क्षीयन्ते—क्षय पावने छे

क्षुर—अश्वो

ग—(१) आकाश, (२) इक्ष्व

गत्रोत—आगियो, आगियानो प्रकाश

ग्रन्थि—गाठ

गावन—गायत्री छदमा करपाउ

गायत्री—वैदिक छद

गुहा—हृदय

गुहाचर—हृदयमा फएल

गूढ—गुप्त

एध—तुजा राखी

गोचर—विषय

गोत्र—रक्षण करनार

चात्रुप—आत्म भवपीलु

धित—भोग कएल, भेलखेउ

धिनुरे—सप्रह करे छे

धिरजीविका—दीर्घायु

चीर्ण—(चर) आवरेलु

च्यवन्ते—नीचे पटे छे

छदत—इच्छा मुनर

छदस्—वृत्तोलु वर्णन करनार वेदनु अग

जगन्—हिल्लाल करतु

जगती—(१) एव वैदिक छद (२) कृष्टि

जगध—राधेउ

जघन्यमान—' हन्यमान ' हणानु

जनपद—राष्ट्र

जरान्ति—आँग करे छे

जव—वेग

जहाति—(हा) त्याग करे छे

जागत—जगती छदमानु

जातवेदस्—(जातानि वैत्तीत) सर्वश

जिजीविषेत्—जीवनानी इच्छा मरवी

जर्त्यत्—जरखालो, जरि जवो

जीवापेत—जीव सियायनु, जीवने

छोर्नने बीजु

जुहुयन्—जुगिल, बाजु

जुहोति—(हु) हवन करे छे

ज्योतिष—ज्योत शास्त्र, वैदनु अग

तज—' तात ' ताउ

तन्तु—धागो

तमस्—अधाम

तर्पणीय—तुल कराय तेवो

तिष्ठिषु—(तिष्ठ स्वार्थे सङ्) धमादील,

सहन करनार

तिर्येदधे—(तिरमन्धा) गुप्त यवो

तूर्य—एक वाउ

त्वत्तेन—स्वागपूरक

नयी-वेदे, ऋग्यजु, साम
निशाचिरेत-(स) ऋग्यजु (ऋग्यजु,
यजुरे अने साजे) नाचिरेत
अग्निनी उपासना करनार
निष्ठुरा-एक घेदिर वृत्त
नैष्ठुरम-निष्ठुर उदमानु

दश-दश करनार प्राणी, डास
दक्ष-(त्रि जात्रार्थ) आपो
दक्ष-जापनार
दक्षिणा-नेणे जोडु ठे ते
दधु- (धृष्ट धसु, हिमंत चालवी)
दक्ष्यमाण-(दक्ष) दोडतो
दक्ष्यम्-इया नरो
दक्षी-पळी
दान्त-दमयुक्त, ईद्रिय दमन करनार
दाम्यत-(दम्)
दीप्त-विधिपूर्वक प्रवेष्ट, दावत धनु
दीप्त-यळतु, सळगेट
दीर्घ-लातु, ते मानायाळु
दुग्धदोरा-नेतु दुध दोरी लीडु ठे
एवी गाय
दुरत्यया-जेना उपरवी चालतु नठ
ण छे एवी
दुर्ग-दुर्गमनीय
दृष्टे-दर्शनने माटे
देवता-देवतु
देवयान-देवतो रस्तो, दिव्य मार्ग
देव-देव शरणीतु
दोगा-रात्रि
यो-स्वर्ग
धनमाना-गोडुन धन

धातु-शरीरने धारण करनार पदार्थ-
जेण ते अस्थि, मांस इ.

धाना-वीज
धामन्-तेज, स्थान
धीर-बुद्धिमान, ज्ञानी
ममत्रति-नम्रतानु यवन
नमस्य-पूज्य
नाह-स्वर्ग
नाचिरेत-अग्नि
नानात्यय-बुद्धी बुद्धी जातनु
नामि-वैजनु मध्य
नानार्थ-(द्वि. व) बुद्धा बुद्धा फळवाळी
निरुतन-कापवानु हथियार, नय
निरुतन, नरेणी
निश्चो-(नि+धा)
निर्दिष्टासल-(नि+ध्वा) सतत मननकर
निधान-भंडार
निधि 'मरानालादिनिधिशाल' नूमी
मा टयाएला भन सवधीतु शाल
निर्मात्यसे-(नि+मल्) जोडु, जाणतु
निमेष-क्षण
निशङ्क-बहार काढीने
निर्दिष्ट-ईद्रियहीन, नरळ, नि सल
निरुत-न्युत्पत्ति शाल, वेदनु अग
निर्वेद-कटाळो
निनृते-(नि+नृत) पाळो आभ्यो
निर्दिष्ट-घार काढेड
निष्-कडहार
निष्कल-कला अद्य, अवयव-हीन
निस्त्यजन्ति-निष्पादगन्ति मेळवे ठे
निहित-हनु रहेड
न्यग्रोध-वडतु झाड

पच्यते—रघाय उन्नाग पागे छ
पद्वीशदातु—(पद्वीश पगनु रघन)
पगने सभर्णी घातळ
पाडतमन्यमान—पोताने पाडित गणनास,
‘आमसभावि’

पतग—पतागयु
पयम—(न) रस्ता
पाथिन्—(पु) रस्तो
परत्तात्—पेलीपात
परान्तकाले—छेला अन्तकालमा (ज्यार
पडी परा जम नर्था)
परामृत—हमेशान माने जीवतु (पर+अमृत)
परार—(‘पर’ पण जेनी अवर छ),
परात्पर, परमश्रेष्ठ

पराध्यायो—देग्याय जनाय छ
परिचर—सेवा—उपासना करधी
परिचारिणी—सेविनी
परिप्रवोचत्—‘महा कुतु दाय देछे
परिभू—दधे रहेलो
परियन्ति—भटने छे
परिवृक्कण—जेनो अवयव नपाइ गयो
छे ते, छिन्नपाद छिन्नहस्ता वा

पक्षिदाण—मिग्न
परिभृत्—छिन्नगेमनस गुचि, अलङ्का
पयगात्—तरफ गएली, सवध्याची
पयातनाम—पूर्वकाम, जेना राम पूरा
पड्या छे ते

परुपाद्यते—चारे तरफ पासे जेछे छे
पयैत्य—(परि+इ) पाहु आवीने
पगदा—पादहु
पत्ययते—पयैत फरे छे चारे तरफ
पाव छ

पउते—चहे छे, पउरि वर स
पश्चात्—पश्चिम तरफ
पाद—एक नाणु
पाप्मन्—पाप
पामन्—रस
पावर—पउरि करनार (आय)
पितृ—आदित्य ^१ आदित्यम वार
पितरो सवर्धना कर्मनु शास्त्र

पिपासा—तरस
पुरीय—मल
पूषाङ्ग—दिबसनो पृवार्ध
पुपन्—(१) यूयं (२) पापन (परमेश्वर)
पूषणे—पोगण करनार
पृष्ठ—पीठ

प्रेष्यमान—पिउन् न्यूर पातो
प्रग्रह—लगाम
प्रणव—३० कार
प्रणोत्र—अपहाय त्यजान, (प्र+नुद)
प्रतिचसे—(प्रति+ज्ञा) जनायु
प्रतिपद्—पेचनु मेळयु
प्रतिभाति—समे छे

प्रतिरूप—वरोर, चेनु ने तर अ
प्रतिष्ठा—जाधार, उधारथान
प्रतीक्षा—जात वस्तुची आश
प्रतीक—पश्चिम तरफची (र व)
प्रतीति—ओळखाता

प्रस—आपे (प्र+श)
प्रत्येयाय—पाजे आव्यो
प्रमाणक—अतिदरिद्री
प्रधाणी—दरहु पुरुषज्यत्येन प्रधा
धीत् र्हा ।

प्रध्मायति—'शब्दं कुर्यात्-विज्ञोयेत्'
(प्र+ध्मा)

प्रमद—(प्र+मद आञ्छार्थ)

प्रमाद—भूल

प्रमाद्यन्—भूल करतो

प्रपा—जडु, मरु,

प्रपचन्—अप्यापन

प्रविलीयन्ति—नष्ट थाय छे

प्रवेदयन्ति—जाणे छे

प्रवज्—आगळ जडु, प्रगति करवा,
सन्यास लेवो

प्रवाजिन्—सन्ध्यामिन्

प्रशंसितध्वन्—आदरसत्कार करतो

प्रष्टा—पूठनार, शिष्य

प्रसाद—प्रसन्नता, रसच्छा

प्रसाधी—'सज्जन सन्ध वापी सन्धमा
आय

प्रभृत—फेलाएट, प्रसरेट

प्रभृष्ट—रज मेळवेलो

प्राच्—पूर्व दिशा

प्रादुर्भू—प्रकट थडु

प्रार्थयस्व—[प्र+अर्थ] गाग

प्रेल—[१] आगळ जईने [२] मरीने

प्रेयस—प्रिय, व्हडलु

प्रेष्ठ—प्रियतम

प्रेष्यामि—'मरिष्यामि'

प्रोत—[प्र+ने] नण्ड [वाणानी माफन]

प्रोष्य—[प्र+वस] नहार रतीने, प्रवास

प्र-तोडि [करीने

रत—गरेज

रुपाक्य—जेने न्या [गाननाने म्माट]
रूप अत्र रथाय छ एवा

वाणवन्तौ—'शरौ—'वाण [दि.]

वाल—मूढ

विमेति—वीण छे

वृहत्—मोडु

ब्रह्मजन्म—ब्रह्ममाथी उत्पन्न पएले अर्
ब्रह्मने—जाणनारी

ब्रह्मन्—[१] पर ब्रह्म [२] ब्राह्म
[३] ज्ञान

ब्रह्मरथु—नामधारी ब्राह्मण

ब्रह्मवादिनी—ब्रह्मपरायण, आत्मिक,

ब्रह्म चर्चा करनारी

ब्रह्मसत्त्व—ब्रह्मनी अदर नईलो, ब्रह्मनिष्ठ

ब्राह्मिष्ठ—श्रेष्ठ ब्राह्मण, परम शर्मा

ब्रह्मोच—ब्रह्मादन ब्रह्मवादी

भगव—भगवन्

भग्नाध—[१] जेनी जाउमा भालो
(भल) गवो छे एवो, अप
ळा जेवो 'मददधि' [२]
अथवा भद्राक्ष [औपरोषिक]

भविता—थनार

भाति—चळके छे, प्रकाशे छे

भार्या—स्त्री

भाव—भक्ति

भास—प्रभा, तज

मी—म्यां

भुजीया—[१] भोग्य [२] रक्षण कर

भूतयोनि—भौतिक सृष्टिनु आदिनाए
ब्रह्मन्

भूति—अम्युदय, ऐहिक उत्पत्ति

भूयष्ट—[१] वधार श्रेष्ठ [२] फरी (अ)

भूमिष्ठ—फरी फरी [फटेट] वि.

मैत्रचर्चा—मित्राभूति ठपर निराह

મોલ-મોલગવાનુ
 મધવર-સમૃદ્ધિમાન [૬૬]
 મલજા-મેલુ
 મટલી-તીટ
 મધુકૃત-મધ મેલુ કરનાર [મધમાગ]
 મર-ચિતન પરલુ
 મનસ્વાતિ-ચિતાર કરે છે
 મનીષી-[૧] પેતુ મન પોતાના તાગ
 મા છે પથો [૨] મનનો સ્વામી,
 જ્ઞાનનાર [૩]
 મન્યમાન-માનનાર
 મનુ-[૧] આવેશ, [૨] નોષ
 મશન-મચ્છર
 મદ્ય-પૂજનીય
 મદામનસ-પોતાને મોગે માનનાર
 મનાલ-જેનો મોગે સમજાવ [૧]
 ના] છે પથા સમજાવપરવતક આ
 નાય
 માંદમત્-મદત્વ, મોગદ
 મદાયતે-મદિમા પામે છે
 માતારિશ્વર-પાતુ
 માની-[૧] માનનાર, [૨] માનનાર
 માપયાત્વકે-૧ રિતનાર
 મામાસા-ચર્ચા ગોષ
 મહર્ત-૪૮ મિનિટ
 મૂર્ખ-મસ્તક
 મેષા-ધારણ કરવાની શક્તિ
 મેધાવન-સુદ્ધિમાન
 મેન-[મન]
 મન-[૧] મનુષ્યનીય [પરમેશ્વર]
 મનુસ-[૧] મનુષ્યવદમાનો મન [૨]
 મનુવેદ

મવ-જવ [અનાજ]
 મધાત્યત-વ્યવસ્થિત જેનું જોઈએ
 તેનું
 મુત-મોલ
 મુર્ચોધ-[મુષ્ક લંટુ]
 મોગમે- [૧] મેલગુ અને સાચવગુ
 [સહાર] [૨] શ્રેયસ્
 રત-મગગુલ
 રતિ-સહારીનું મુગ
 રાગ-આર્ષિક
 રામા-સ્ત્રી
 રાશિ-મળિત ગાલ
 રિધ્યતિ-નાશ પામે છે
 રૈ-પરમ મુગ
 રક્ષ-તાફેટ ડેકાળ, નિશાન
 રબ્ધ-મેલવનાર
 રમનીય-મેલવી શકાય તેનું
 રવળ-મીડુ
 રિપ્પતે-રેષાપ છે
 રોમદ-વાલ
 રોહ-સોનું
 રોમિત-રત, રોહી
 રવલ-વર્ણ
 રવુન-[૧] વિકાસ [૨] જાન [૩] રમ
 રવ-[૧] સત્યુક્ત [૨] આપેલ વરદાન
 રાહ-ટુકર
 રરિષ્ટ-અત્યંત બ્યાવક
 રરેળ્ય-સ્ત્રીકારવા યોગ્ય
 રવંમ-તેનું
 રવળ-સગીત
 રવી-સ્વામી, જેના તારામા વધુ છે
 રવ-કાચુમા રાગી શકાય તેનું

વસિષ્ઠ—[વસુ+દૈવ્યત્વ] પરમ સમુદ્ધિવાહુ
નામોવાચ્ય—‘તર્કિયાચ્ચમ્’

માચારમળ—ધામાલ્બન—ગ્યાલી વાળી
મા જ રહેલો, ‘વસુદૈવ્ય
નિરત્ય

વાહ—ધોડો, રથ ઇ.

નિવચનિરે—[વિ+વચ] વ્યાખ્યાન કરતુ
નિર્વિનિત્તા—સશય

નિચ્છાદયન્તિ—‘વિદ્યારયન્તિ—મમાદેહે,
નસાદેહે

વિચ્છેત્સ્યતે [વિ+છિદ્]

નિજહી—[વિ+જા] વિજાનત જાણનાર

નિજાયે [વિ+જિ જીતતુ]

નિહ્નુગ્મસતે—[ગુપ્] વડાઢે છે

વિતત—વધગણલો, વિસ્તીર્ણ

નિદાવસાર [નિદ જાણતુ]

નિશામ [નિદ્ ડ ગુ. છ. ૨]

નિગુત—નિર્ગતી

નિદાસ જાણનારો

નિધરણ—પક્ષી—અટકાર્થી—ટકારી
ગમ્યમાર

નિષ્ટૃત—વરોડ પક્ષડાળ્યા, મર્યાદિત

નિધિમ—અર્પણ કરીછ

નિચીત—ટાલતુ

નિપત્યપિ નિસ્પૈતિ—પાત્રો કરે છે

નિષ્ઠુ—સ્થાપક

નિમુષધ—[નિ+મુષ]

નિરજ—સંગોગુણ ગંધિત, નિર્મલ

નિર્લંબીય—[નિ+ભૂ]

નિર્નિર્દિગતિ—જાણ્યાને દૃષ્ટ છે

નિર્નર્તનિ—[નિ+નર્ત] સુદ પાડે છે
‘નિર્નર્ત’ કરે છે

વિવૃણુતે પ્રકાશયતિ—વતાવે છે, પ્રગ
કરે છે

વિવૃત—સુન્દુ [ચારે વર્ણોને માટે]

નિવેરુ—સુદાપણું, વૈદિષ્ટપ

નિમુદસત્વ—શુદ્ધ બુદ્ધિવાહુ

વિશ્વાનિ—સર્વાણિ

વિપૂત્તી—‘વિપૂત્તી-મિત્રફલે’ [વિ+પિ]

વિમુજ્—છોટી દેહુ

વિસ્પુલિગ—તપગો

વિદાય—[વિ+દા] નાજીને

ચીતમન્યુ—રોધ શમી ગણલો

ચોયાય—[વિ+દૈ] ‘વિગત’ રહેછ

જરુ—વદ

કૃદતે—નાશ પામે છે [કૃવ]

કૃણીષ્વ—[કૃ] સ્વીકાર

કૃત્ત—વર્તન, આચાર

વેદયન્તે—જાણે છે

વેદસ—મન

વેદાન્તા વેદ—વ્યાકરણ

વેદાનુવચન—વેદનુ અપ્યયન

વેદાન્તા—વેદનુ રહસ્ય [અન્ત = રહસ્ય]

વેદગ્ન—વેધ કરવો

વૈશ્વાનર—અગ્નિ

ધ્વજાનત—[વિ+જા]

ધ્વજામિથા—૨ [વિ+જા]

વ્યવધાત—[વિ+ધા] રચ્યુ છે, બનાવ્યુ છે

વ્યવધત—[વિ+ધૃ] ધોંધી થતુ

વ્યવચ્છેત્વી—[વિ+વચ્છ+છિદ્]

વ્યાવજ્ઞાન—વિ+આ+વચ્છ જાણન્]

ધ્યાવ્યજ્ઞાન કરતો

વ્યવિદે—[વિ+વિદ્] યાદ કરતા હતા

વ્યવમર—[વ્યવમી] આજ્ઞાશા

मीहि-बोग्या

शकट-गाहु

शकु-[१] सांकळ, अथवा एवु कोर्द
पण धधन. [२] डोटु

शमान्वित-शांति सपत्न

शायित-उषरो

शर-बाण

शरद-वर्ष

शशाङ्क-[शङ्क]

शाधि-[शास्]

शान्तभक्त्य-स्यस्य चित्तपाळो

शाश्वती-अनादि-अनन्त

शिक्षा-यर्गोधारणतु शास्त्र, वेदतु अग

शिरोरत्न-[व्रताना शिरः] ब्रह्मचर्य

शुन-वेजस्वी

शुभ्रुम-[शु]

शेते-[शी सुतु]

शमान्तर-राई करता पण झीणु एवु

एव अनाज

श्रद्धात्प-श्रद्धा शरत

श्रद्धादेय-श्रद्धापूर्वक देनार

श्रुत-साभळतु

श्रेयस्-कल्याण

श्रोत्रिय-श्रुति-वेद-संपन्न

श्रापद-जानवर

श्रीभाव-वाळे जेनो 'अभाव' छे एवो

अथवा फाल सुधी ज जे.

नो 'भाव' छे एवो. 'अ-

श्रव्य, दिनमसुर

सदत्तर-वर्ष

सदिद-ज्ञान, शास्त्रविधि

सहृत-एवडु गण्ट

सनाथ-पासे

सजिदेतु-'सम्मुखनेतु समुत्पादयेत्'

सजिहान-[पिछानु] छोटवो

सत्-[१] ज्ञातु [२] साध

सत्त्व-[१] सत्त्वगुण [२] बुद्धि

सत्यप्रति-'सत्याग्रही'

सदश्व-सारी घोडो

सतृण्ण-व्यापेडु

सधर्षित-[स+धा] जोडतु

सनिहित-[१] छुपु [२] वासेतु

सफन-धनु

समम्-जैतु, सुधी

समर्पित-वेलाडेह

समवहार-'समादृत्य' भेसु करिने

समस्त-वधी इद्रियो आधर्मी गदं छे

[अस्त] एवी अवस्थावाळो

[सुत]

समा-वर्ष

समावर्तयति-[अव्ययन पुरु थया पट्टी]

समावर्तन [विदायगिरी] करे छे

समाहित-समाधानयुक्त

समित्पाणि-हाथमा 'समिध' लेइने

आवेले [सुरु सेषा तत्परतात]

चिन्ह]

समुदीपति-[स+उत्+पृ] उपर तरी

आवे छे

समुदीते-[स+वद, द्वि व.]

समुदीरे-[स+वद व. व.]

सपरीत्य-सपूर्ण परीक्षण करिने [स+

परि+ट]

सपादयाचकार-निश्चय उपर आव्यो

सप्रसन्न-तत्पुर्ण आनन्दमय

